

ISMERTETÉSEK

Az 1715. évi országos összeírás. DVD ROM. Budapest 2004. Magyar Országos Levéltár – Arcanum Adatbázis Kft.

Az elektronikus könyv- és folyóirat-kiadás Magyarországon egyedülálló, kiemelkedő képviselője az Arcanum Adatbázis Kft., melynek nevéhez és munkájához fűződik az elmúlt öt évben megjelent igen fontos – s előbb-utóbb a történeti kutatásokat is komoly mértékben befolyásoló – CD ROM és DVD ROM kiadványok sokasága. Ezek egy része referencia kiadványokból áll (a teljesség igénye nélkül: Pallas lexikon, Szinyei József írólexikona, Régi Magyar Könyvtár, a Petrik Géza- és Apponyi Sándor-féle bibliográfiák, az OSZK Kézirattár, valamint a Magyar Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptioes” gyűjteményének katalógusa, stb.), másik része régi, de máig fontos feldolgozásokat és forráskiadványokat (Csánki Dezső történeti földrajza, Vályi András és Fényes Elek (1851) országleírásai, az „Osztrák Magyar Monarchia írásban és képen” sorozata, a Borovszky Samu szerkesztette megyemonográfiák, kiegészítve a partiumi és Szolnok megyei kötetekkel, Domanovszky Sándor művelődéstörténete, Hóman Bálint és Szekfű Gyula magyar története) illetve nívós folyóiratokat (Turul, Századok, Soproni Szemle, Hadtörténelmi Közlemények) tesz elektronikus formában széles körben hozzáférhetővé. E kiadványok fő erénye a közhiedelemmel ellentétben nem elsősorban abban rejlik, hogy viszonylag egyszerű módon szövegeket másolhatunk ki belőlük, hanem a lemezen található keresőrendszer segítségével tömeges méretekben, nagy sebességgel juthatunk olyan információkhoz, melyek megszerzésére korábban fáradságos munkával is csak igen kis esélyünk volt. A rögzítésre került felsorolt munkák többségéhez ugyanis már eredetileg sem készült mutatórendszer, vagy ha igen, akkor sem biztos, hogy az mindenben megfelel mai érdeklődésünknek, jelenlegi kutatási szempontjainknak, a kiadványok minden szavára pedig korábban egyáltalán nem állt módunkban rákérdezni anélkül, hogy az egészet végig ne olvassuk.

A 2004. év a mi szemszögünkből nézve fordulópontot jelent, ugyanis a korábban megjelentetett összefoglaló és referencia munkák elektronikus „reprint-jén,” illetve katalógusokon túlmenően két igen fontos eredeti forrás, az 1782-1785. évi első katonai felmérés és országleírás, valamint az 1715. évi regnicolaris (országos) adóösszeírás teljes körű kiadására került sor a Hadtörténeti Intézet és Múzeum térképtára, valamint a Magyar Országos Levéltár közreműködésével. (Egyébként az Arcanum és az utóbbi intézmény együttműködésében már évek óta folyik több más levéltári állag, illetve gyűjtemény – Mohács előtti oklevelek, Királyi Könyvek sorozata – elektronikus formában

történő megjelentetése.) Miután a fentebb említett kiadványok közül a történeti demográfiai kutatást főképp az 1715. évi országos összeírás kiadása érdekelheti, az alábbiakban e DVD ROM kiadványra összpontosítjuk figyelmünket.

A DVD a forrás eredeti sorrendjében közli az összeírás forrásanyagát. Az összeállítók H. Németh István szerkesztő vezetésével a közlésnek két módját választották. Átírásban közlik a helységek forrásban található eredeti nevét (kiegészítve azt a Lipszky-féle repertóriumban, az 1913. évi helységnévtárban található névvel, valamint a mai hivatalos elnevezéssel), ezt követi az adózó személyek nevének felsorolása ugyancsak az eredeti sorrendben, de az egykorú, többnyire táblázatos forma helyett folyóírással. A névsorok végén az eredeti kötet oldalszámára kattintva megnézhetjük a forrás, illetve a vonatkozó megyei összesítő digitalizált képét.

A kiadvány értékeléséhez a DVD három részét kell vizsgálat alá vennünk: az eredeti digitalizált képkiadást, az átírt szövegeket, valamint a közölt, a forrás értelmezését segítő kiegészítő információkat.

Ami az eredeti összeírás képi megjelenítését illeti, az véleményünk szerint minden igényt kielégít. A színes és tetszés szerint nagyítható, kicsinyíthető, forgatható digitalizált képek az eredetivel közel azonos lehetőséget nyújtanak a forrás részletes tanulmányozására, illetve a kiválasztott oldalak vagy oldalrészletek kinyomtatására. Össze sem hasonlítható mindez az említett forrás eddig használt szegényes és gyakran igen nehezen olvasható mikrofilm-másolatai által biztosított lehetőségekkel. Már egyedül ez a digitalizált változat megéri a DVD ROM megszerzését azok számára, akik az összeírást részletesebben, nyugodt körülmények között szeretnék megismerni és használni.

Hibát vétenénk azonban, ha kizárólag a vizuális élmény, illetve a szűk professzionalitás szempontjából néznénk a kiadványt – a használók többsége ugyanis vélhetőleg más célok érdekében fogja azt kézbe venni. A gazdaság- és társadalomtörténet iránt érdeklődők feltehetőleg törpe kisebbséget fognak képezni, a használók többsége minden valószínűség szerint a helytörténészek, családfa-kutatók, esetleg dolgozatukat író egyetemi hallgatók köréből kerül majd ki. A munkával, idővel és terjedelemmel való szükséges takarékoskodás mellett alighanem a fenti, nem minden alap nélküli feltételezés vezethette az összeállítókat arra a döntésre, hogy csak a forrásban szereplő személyneveket írják át. Ezt korrekt módon tették meg, ahol ellenőriztük, ott olvasási hibát nem találtunk. Bár nyilván nem örülünk ennek a szűkített megoldásnak, mely egyrészt csökkenti az elektronikus keresés lehetőségét, másrészt a paleográfiailag kevésbé gyakorlott használók számára nehezíti az eredeti forrás felhasználását, végül is el kell azt fogadnunk. Lehetőséget kell ugyanis teremteni arra, hogy az együttműködő két cég valamelyes üzleti sikerre számíthasson, ami talán a hasonló jellegű feltáró munka további folytatásának ígéretét is magában rejtheti. Két megoldást azonban ennek ellenére vitathatónak érzünk. Egyrészt nem biztos, hogy szerencsés volt a személynevek közlése alkalmával az eredeti tábláza-

tos formát folyó írásra felcserélni, ugyanis így aligha fogja valaki is használni, nyilván a nevekhez további információkat szeretne párosítani, ami jelen esetben közvetlenül nem lehetséges. Némi bűvészkedéssel ugyan vissza lehet a szöveget ismét táblázatos formára alakítani és a neveket egymás alá sorolni, de tartunk tőle, hogy ez nem mindenkinek fog egykönnyen sikerülni. Hiányoljuk másrészt azt, hogy a nevek mellé viselőik eredeti forrásban szereplő jogi/társadalmi státusát nem illesztették oda. Természetesen a nevek pusztadataiból is leszűrhetők bizonyos információk (gondolunk itt a foglalkozásból, földrajzi helyekből képzett nevek, avagy a keresztnév állomány összetételének elemzésére), de ha viselőiket társadalmi értelemben is tudjuk kategorizálni, akkor a nyerhető információk mennyisége sokkal nagyobb, a kiegészítő kutatások, akár a család-, akár a helytörténet irányába történő továbblépés sokkal könnyebb lenne. E kiegészítés nem járt volna akkora többletmunkával, mint amennyi hálás helytörténészt eredményezne. Ráadásul így elkerülhető lett volna néhány, a névsor összeállításakor elkövetett tévedés, mint például a másutt számba vetteknek, elköltözötteknek, a pusztá telkek (deserták) korábbi birtoklóinak jelenlevő személyként történő felvétele (l. például Közép-Szolnok és Máramaros megyék anyagát).

Sajnos a kiegészítő információkkal kapcsolatos véleményalkotás tűnik a legkönnyebbnek, mivel ilyet a DVD lemezen gyakorlatilag nem találtunk. A sűgóban elrejtve ugyan ráakadtunk egy kb. két oldalnyi terjedelmű rövid, az összeírás történetéről szóló összefoglalóra, ez azonban sem értékelését (vagy legalább ennek hiányában a forrást értékelő fontosabb tanulmányok adatait) nem tartalmazta, s azt sem említette meg, hogy 1896-ban az Acsády Ignác vezette munkaközösség a szóban forgó forrást rövidített formában már közreadta (melyről a szakma azóta is vitatkozik). Ha összevetjük lemezünket az első katonai felmérés fent említett DVD-jével, szembetűnő a különbség utóbbi javára nemcsak a nagyobb mennyiségű szövegátírás, hanem a használót orientáló bevezető írások tekintetében is. Reméljük, hogy a korábbiakhoz hasonlóan az 1715. évi országos összeírás elektronikus változatának is lesz új kiadása, ahol e hiányosságot véleményünk szerint mindenképpen érdemes pótolni.

Bár nem igazán fontos kérdés, azért egy megjegyzést a lemez tokján található fülszöveg kapcsán is meg kell tennünk, az ugyanis kiemeli a közölt forrás nagy mennyiségű adatát és viszonylagos pontosságát szemben a „töredékes ... II. József által elrendelt összeírás”-sal – vagyis az 1784–1787 közötti első magyarországi népszámlálással. Érthető, ha az összeállítók szeretik forrásukat, ez esetben azonban ez a különbségtétel finoman szólva nem állja meg a helyét. A népszámlálás ugyanis nemcsak gazdagabb adatbázissal rendelkezik – erre a fülszöveg szerzője korrekten utal – hanem területileg is jóval teljesebb az 1715. évi országos adóösszeírásnál. Előbbiből ugyanis az újabb kutatásoknak köszönhetően mindössze két magyarországi megye anyaga hiányzik és háromé hiányos, míg az itt közölt forrásban öt megye nem található (Trencsén, Vas,

valamint a később Temes, Torontál és Krassó megyét alkotó Temesi bánság). S akkor még Erdély és Horvátország ott nagyrészt szereplő, itt hiányzó adatait nem is említettük.

Ha mérleget kívánunk készíteni a kiadványról, akkor az alábbiakat mondhatjuk. Egyértelműen pozitív és fontos lépés volt a forrás elektronikus kiadása. Elfogadható az a megoldás is, hogy az eredeti adatokat csak részlegesen írták át, bár itt ajánlatos lenne némi tartalmi bővítés. Ami a forráskiadást kísérő apparátus majdnem teljes hiányát illeti, az viszont elgondolkoztató. Úgy tűnik számunkra, mintha az elektronikus forráskiadás elvei még nem kristályosodtak volna ki. Véleményünk szerint nem teljesen indokolt olyan mértékű szakmai engedményeket tenni, mint amelyek itt történtek. Természetesnek vehető, hogy az elektronikus megoldás különbözik a hagyományos forráskiadástól (az eredeti forrás képi digitalizálása sok mindent feleslegessé tehet), de nem menthet fel minden egyéb kísérő munka alól. Biztos, hogy jelen esetben nem jelentett volna számottevő munkatöbbletet egy 20 oldalas bevezető elkészítése (vagy elkészítetése) ahhoz a hatalmas és igen eredményes munkához képest, amelyet a levéltár H. Németh István vezetett munkaközössége elvégzett a nevek átírásával és a forráslapok digitalizálásával kapcsolatban, viszont az elektronikus formáktól idegenkedő konzervatív szemlélet esetleges megjegyzéseinek is elejét vehette volna. Sőt, ami ennél talán sokkal fontosabb: a DVD-t kézbe vevő „nem hivatásos” használók informálódását, a forrás kezelését és értelmezését lényegesen megkönnyítette volna.

Vagyis úgy gondoljuk, hogy a gyermekbetegségek leküzdése után egyértelműen az a jövő forráskiadásának útja, amelyet a Magyar Országos Levéltár az Arcanum Adatbázis Kft.-vel választott. Több szempontból is jelentős előrelépésként értékeljük jelen DVD megjelentetését: egyrészt új használói rétegeket nyerhet meg (gondolunk itt elsősorban a papírkiadványok helyett az elektronikus formákat jobban kedvelő fiatalabb generációkra, valamint a hosszabb fővárosi kutatások költségeit finanszírozni nem tudó helytörténészekre), másrészt lendületet adhat az újkori forráskiadásnak, melyet az 1526 előtti, illetve a 19–20. századi időszakhoz képest jelenleg eléggé mostoha állapotok jellemeznek. Az 1715. évi összeírás DVD formájú kiadása – reméljük, nem alaptalanul – azt a reményt is ébreszti bennünk, hogy talán belátható időn belül más, nagyobb érdeklődésre számot tartó források, illetve nehezen kezelhető állagok is elektronikus kiadásra, digitalizálásra kerülnek. Hadd említsünk meg ezek közül néhányat: cigányok és zsidók összeírásai, a „Neo-Registrata Acta” iratai, a Mária Terézia rendeletére készített úrbérrendezés tabellái, illetve annak 1786. évi községsoros országos összesítője, és természetesen az 1720., illetve 1828. évi országos adóösszeírások. De érdemes lenne a magyarországinál sokkal mostohábban kezelt erdélyi forrásokra is gondolni (1720–21. és 1750. évi erdélyi országos adóösszeírások, 1785–86. és 1819–20. évi úrbéri összeírások). Nagy érdeklődéssel várjuk tehát a két intézmény kiadói együttműködésének

újabb eredményeit, és reméljük, hogy a NKÖM és az IHM támogatása is folyamatosan tovább segíti a történetkutatás és a történeti forráskiadás elektronikus korszakba lépését.

Faragó Tamás

Turai Tünde: *Az életút végén. Szilágyborzási öregek társadalmi helyzetének vizsgálata*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár 2004. 196 oldal.

A tradicionális népi kultúra felbomlásának korszakában – amit régiókban a szocialista korszak „felemás modernizációja” tett különösen drasztikussá és ellentmondásossá – közhelynek számít arról beszélni, hogy a hagyományos értelemben vett néprajztudomány válságban van, és/vagy mind tárgyát, mind pedig módszerét tekintve megújításra szorul. Nyilvánvaló, hogy a néprajztudomány jövőjének szempontjából csakis azok a vélemények lehetnek gyümölcsözőek, amelyek nem annyira a válságra, sokkal inkább a megújítás/megújulás szükségességére és lehetőségére helyezik a hangsúlyt. Paládi-Kovács Attila például már 1990-ben is a következőképp látta a helyzetet: *„Többen tagadták, hogy a néprajz letűnőben lévő társadalmi és kulturális jelenségeket vizsgál. »A népi kultúra él, nem szabad temetni!«. Tény, hogy a diszkontinuitás mellett észre kell venni a kontinuitás és az újraéledés jelenségeit s a napjainkban születő folklórt, magatartásformákat is, amelyeket a jövő antropológusa egyszer még tradícióként fog kezelni.”*¹A feladat tehát adott, és éppen ezért különösen örvendetes kézbe venni azokat a munkákat, amelyek a maguk módján hozzájárulnak a néprajztudomány hasonló szellemű megújulásához/megújításához. A recenzió témájául szolgáló könyv legfőbb erőssége éppen ebben áll, tárgyát és módszerét tekintve egyaránt. A szerző által vizsgált probléma, vagyis a falusi környezetben élő öregek társadalmi helyzetének vizsgálata már önmagában is roppant időszerű témaválasztásnak tekinthető. Az utóbbi évtizedekben ugyanis – köszönhetően a szocialista korszak „felemás modernizációjának” – határon innen és túl egyre inkább felgyorsult a kis- és aprófalvak elnéptelenedésének és ezzel párhuzamos elöregedésének folyamata, ami pedig szinte megkerülhetlenné teszi az ezekben a falvakban rekedt, több szempontból is hátrányos helyzetű öregek több szempontú vizsgálatának igényét. A könyv másik erőssége módszertani jellegű. Annak ellenére, hogy szerző végzettsége szerint néprajzos és a könyv a Kriza János Néprajzi Társaság kiadásában jelent meg, a kutatás – a szerző olvasottságának, problémaérzékenységének, az alkalmazott módszerek sokféleségének köszönhetően – lépten-nyomon túllép a szűkebb értelemben

¹ Paládi-Kovács Attila: A néprajzi kutatás helyzete és perspektívái. Eredmények és feladatok, elméleti megközelítések és néhány vélemény a magyar néprajz helyzetéről. *Ethnographia* 1990. 111–131. 115. o.

vett néprajztudomány diskurzusának határain, és interdiszciplináris jelleget ölt: a szociológia, a demográfia, a történettudomány, vagy akár a pszichológia bizonyos eredményei szervesen beépülnek a mű koncepciójába. Maga a kutatás azonban anélkül válik interdiszciplinárisá, hogy a megújítandó-megújuló néprajztudomány számára is releváns problémákat, így a hagyományos magatartásformák szerepét egyes kortárs folyamatok értelmezésében szem elöl tévesztené. Mindezek alapján alábbi recenzióban kettős célt tűzök ki magam elé: amellett, hogy különös figyelemmel kísérem a kutatás folyamatát, nem fogok eltekinteni a kutatás során felhasznált és azt az interdiszciplinaritás irányába közelítő elemzési-értelmezési technikák kritikai ismertetésétől sem.

A szerző a bevezetésben könyvét, a mellékleteket és a fényképeket tartalmazó függelék nem számítva, hat jól elkülöníthető részre osztja fel, úgymint:

1. a Szilágyság általános jellegű bemutatása,
2. egy időben és térben tágabb politikai, gazdasági és társadalmi elemzés,
3. a család intézményét a közelmúltban ért változások bemutatása,
4. annak tisztázása, hogy kik számítanak idősnek egy adott közösségben, így Szilágyborzáson,
5. az idősek társadalmi helyzetének bemutatása,
6. az idősgondozással kapcsolatban kialakított stratégiák.

Az első, mindössze hat oldalas szakaszban a Szilágyságról kellene a maga általánosságában megtudnunk valamit, azonban ez a bemutatás a recenzens szerint a könyv kevésbé sikerült részei közé sorolható. Legelőször is: vitatható, hogy az egyedi falu (Szilágyborzás) sajnos napjainkban nagyon is általánosnak tekinthető problémájából (előregedés) kiinduló könyvnek miért kell a tájegység bemutatásával kezdődnie. Erre kettős válasz adható. Egyrésztől a szerzőnek a Szilágyság érezhetően szívügye és komoly hiányérzete van amiatt, hogy „*a teljes tájegységet lefedő könyvekben nem bővelkedünk, igen csekély azoknak az írásoknak a száma is, amelyek valamelyik kistrégiót vagy települést mutatják be.*” (17. o.) Ezért – mintegy előljáróban – igyekszik valamelyest törleszteni a néprajztudomány fennálló adósságát. Az adósság tényleges törlesztése azonban alighanem a szerző későbbi munkáira marad. Nem csupán azért, mert egyetlen szó sem esik arról, hogy mi alapján kellene elhatárolni a „*néprajzi értelemben vett Szilágyságot*”, sokkal inkább, mert a tájegység statisztikai jellemzőit taglaló következő alfejezetben csupán Szilágy megye és nem az ettől már a szerző szerint is eltérő, néprajzi értelemben vett Szilágyság adataival találkozhatunk, noha egyes községsoros népszámlálási adatok részben lehetőséget adtak volna az utóbbi bemutatására is. A tájegység bemutatásának szükségességét firtató kérdésre azonban adható egy másik, az első fejezetben explicite ki nem fejtett, de a nyitó fejezetet részben legitimáló válasz is. Arról van szó, hogy a hagyományos magatartásformák – amelyek kontinuitásának és diszkontinuitásának problémája a könyv egyik fontos tárgyát képezi – nem feltétlenül egy falu (jelen esetben Szilágyborzás), de a tágabb értelemben vett néprajzi tájegység (je-

len esetben a Szilágyság) hagyományos magatartásformái is. A későbbiekben – így a harmadik fejezetben – például igencsak tanulságos megjegyzést olvashatunk azokról a hasonlóságokról és különbségekről, amelyek a Szilágyság és a részét képező Szilágyborzás között állnak fenn a családszerkezet terén: „*Bár a Szilágyság nagy részén ... a múlt század közepéig még általánosan elterjedt volt a nagycsalád, Borzásról ez már korántsem mondható el. Az első világháború után még létezett ugyan, de már elveszítette domináns szerepét, s helyét átvette a törzscsalád, illetve a nagycsalád és a törzscsalád közötti átmeneti formációk.*” (46. o.) Ennek ellenére a néprajzi értelemben vett Szilágyság bemutatása – ha már a szerző bevezető fejezetet szentel neki – mindenképpen lehetett volna részletesebb, szisztematikusabb és főleg konzekvensebb. A „tér-ség” kifejezésének többértelmű (néprajzi és közigazgatási-statisztikai) használata pedig könnyen elbizonytalaníthatja az olvasót.

A második fejezetet tekintve – ami a vizsgálat politikai, gazdasági és társadalmi hátterét igyekszik megvilágítani – már sokkal pozitívabb az összkép: az olvasót tulajdonképpen tömören és lényegre törően vezeti be nemcsak azokba a folyamatokba, amelyek a román államszocializmus „felemás modernizációját” jellemezték, de a „*Szilágyborzás esete*” című alfejezetben a makroszintű folyamatok helyi szintű hatásait is érzékeltetni tudja. Kritikai megjegyzések itt legfeljebb az első, „*A politika meglepetései*” címet viselő fejezettel kapcsolatban vehetők fel. Leginkább azért, mert a „szocializmus eszmerendszeréről” három és fél oldalon elég nehéz úgy beszélni, hogy megmeneküljünk a közhelyektől és a leegyszerűsítésektől. Ezt a csapdát a szerző sem kerülhette el, különösen azért, mert – kissé érthetetlen módon – Bayer József: *A politikai gondolkodás története* (Osiris Kiadó, Budapest 1998) című könyvének Marxra vonatkozó fejezete alapján próbálta rekonstruálni a „szocializmust”, ráadásul abból a szakaszból kiindulva, amelyben Bayer a marxizmus felelősségének, illetve a marxizmus és a sztálinizmus azonosíthatóságának meglehetősen nehéz kérdésével birkózik. Ennek következtében Turai Tünde szocializmuson nemes egyszerűséggel a sztálini típusú berendezkedést érti, ami egy „fogalomtisztázó” bevezetőben akkor is komoly hiba, ha Romániában nagyjából-egészében tényleg azonosítható volt a két fogalom. Azonban a második fejezetet nem elsősorban ez alapján kell megítélnünk, hiszen a szocialista korszak „felemás modernizációjának” bemutatását egyáltalán nem zavarta meg ez a kisebb tévedés. „*A gazdaság át- és megszervezése*” címet viselő alfejezet például már egyáltalán nem ragad le a közhelyek szintjén. Amellett, hogy a magyar történelemből is jól ismert fogalmak segítségével írja le a hagyományos agrárstruktúra felbomlását/felbomlasztását (a kollektivizálás, a mezőgazdasági életformát elhagyók nehéziparba áramlása, a „kulákság” ellen viselt háború stb.), konkrétumokat is jócskán találhatunk itt. A kollektivizálást elrendelő 1949-es párthatározat, a névleg a városiasodást szolgáló, de valójában a falvak elsorvasztását is célul kitűző – s ennyiben a magyar OTK-ra emlékeztető – 1974-es rendszerezési

törvény, valamint ezek statisztikailag is mérhető hatásai (így a falusi lakosság arányának drasztikus csökkenése a vizsgált korszakban) egyaránt megjelennek az alfejezet lapjain. A „gazdaság át- és megszervezése” természetesen a társadalom szerkezetében is komoly nyomokat hagyott. A szerző – ez látásmódjának összetettségét dicséri – nem kívánja túlhangsúlyozni a változások kényszerű jellegét, „*a modernizációs igények és életmodellek, a nagyobb jövedelem, a fogyasztói habitus vonzalma, a több szabadidő, a könnyebb munkavégzés és a társadalmi emelkedés új lehetőségei*” (31. o.) számára éppúgy meghatározóak e tekintetben, mint az állam által gyakorolt represszív technikák. Az eredmény pedig kettős: a foglalkoztatási átrétegződés (a szerző szavaival: a „társadalmi mobilitás”), amely Szilágyborzás esetében maga után vont a igen nagy mértékű elvándorlást is. Noha az elvándorlás – ezt a szerző által közölt statisztikai adatok egyértelműen bizonyítják – nem új jelenség Szilágyborzáson, a folyamat különösen szembetűnővé vált a kilencvenes évek folyamán, amikor is mind a környező, napi ingázással is elérhető munkahelyek számában, mind pedig a közlekedésben (buszjáratok megszűnése) kedvezőtlen változások következtek be. A munkaképes generáció elvándorlása pedig törvényszerűen maga után vont a falu lassú előregedését. Mielőtt azonban a szerző rátérne a falvakban maradt idősök helyzetének elemzésére, még egy rövid kitérőt tesz: mégpedig a család intézményének közelmúltbeli változásait vizsgálja meg, hiszen – mint látni fogjuk – az idősök hagyományos és megváltozott szerepe egyaránt a család intézményén belül nyerte/nyeri el a maga teljes értelmét.

A megújuló-megújítandó néprajztudomány szempontjából is releváns vizsgálatok voltaképpen ezután, a harmadik fejezetben kezdődnek meg. „*A család intézményeinek változásai*” címet viselő fejezetben ugyanis a szerző a néprajztudományi diskurzus bevett vizsgálati tárgyának, a családstruktúrájának változásait veszi szemügyre a szocialista „felemás modernizáció” függvényében. Rövid bevezető után – ahol is elsősorban arról kaphatunk rövid áttekintést, miképpen értelmezi a vonatkozó szakirodalom a nagycsalád, a törzs- és a kiscsalád fogalmát – valamikor a két világháború közötti időszakban kezdődik el Szilágyborzás helyzetének leírása. Ekkor már a törzscsalád, vagyis „*az egyenes ági leszármazás alapján két vagy három, egymást követő generációhoz tartozó családmagból álló ... a legidősebb férfi vezetése alatt álló ... vagyon- és életközösséget alkotó*” (45. o.) családmodell volt uralkodó helyzetben itt. Ezt a hagyományos modellt azután a szocialista korban két megrendítő csapás érte. Elsőként magáról a kollektivizálásról kell szólnunk, hiszen a törzscsalád legfontosabb gazdasági alapjának, a földnek az elvétele nyilvánvaló módon alapjaiban rendítette meg magát a struktúrát is. A törvényt azonban jó néhányan megpróbálták kijátszani. Konkrétan arról van szó, hogy egyesek – elkerülendő, hogy egy kézben túl sok föld összpontosuljon – átírták földjük jelentős hányadát a törzscsalád egyéb férfitagjainak nevére. Bár az ehhez hasonló manőverek eredetileg minden bizonnyal csupán a hatóság kijátszását szolgálták volna,

valójában azonban a „vagyon- és életközösség”, vagyis a törzscsalád felbomlását, illetve a kiscsalád megjelenését készítették elő.

Talán még ennél is fontosabb volt a kollektivizálás közvetett hatásainak – és az általában véve vett modernizációnak – a szerepe a hagyományos családstruktúra felbomlásában. A fiatalabb generáció nagy része elszakadt a földtől és ipari dolgozóvá vált: ingázásra kényszerült vagy a városba költözött, ami pedig már nem csupán gazdaságilag, hanem sok esetben fizikai értelemben is szétszakította a törzscsaládot. Ahol azonban fizikai értelemben mégis együtt maradtak a törzscsalád tagjai, ott olyan átmeneti formációk keletkeztek, amelyek leírása a könyv különösen értékes és érdekes részei közé tartozik. Leginkább a szülők és házas gyermekeik, másrészt a családostestvérek együttélését jelentő családípusokról van szó, amelyek legfontosabb elkülönítő jegye a törzscsaládhoz képest az önállóság (független háztartásvezetés és gazdálkodás). Az átmenetiségnek sok esetben megfigyelhető térbelisége is van: az önállósuló családmagok még közös udvart használnak, de sok esetben már nem ugyanabban a házban laknak – valamelyik kiscsalád igen gyakran *kisházat* épít, és oda költözik át. Sok esetben pedig még ezek az átmeneti formák is eltűnnek: a fiatal házasok jelentős része például – ha megteremtette anyagi függetlenségének minimumát – inkább az albérletet, mintsem a szülőkkel lakást részesíti előnyben.

Az uralkodó családmodell fragmentációja, az egyedül élők arányának közelmúltbeli ugrásszerű növekedése törvényszerűen irányítja rá a figyelmet a változások legfőbb elszenvedőire, az idősebb generációra. A szerző azonban ezen a ponton nem tart haszontalannak némi elméletibb kitérőt, vagyis annak az egzakt meghatározását, kiket is kell „időseknek” tartanunk. Ezt a meghatározást két úton próbálja elérni, amelyek közül az elsőt kevésbé szerencsésnek, a másikat azonban kifejezetten termékenynek kell minősítenünk. Az első utat talán *a priori* útnak nevezhetjük: a szerző ezen az úton egyelőre zárójelbe teszi a te-repmunka során nyert empirikus tapasztalatait és néhány reprezentáns filozófiai, pszichológiai és elméleti szociológiai munka ismeretével felvértezve próbálja meghatározni az „életút időszerkezetét és tagolását” és kimunkálni az „időskor”, az „időslét” jelentését. A vállalkozás dicséretes, de a recenzens számára úgy tűnik, hogy egy efféle *a priori* jelentés kidolgozása jelenleg még némileg túllép a szerző lehetőségein. Pataki Ferenc munkája² alapján például kétségkívül meg lehet szerezni a témát illető alapképzést, de kizárólag erre alapozva és mindenféle önálló argumentáció nélkül állást foglalni bizonyos fundamentális jellegű – például a dekonstruktív én-pszichológia jogosságára vonatkozó – kérdésekben már aligha. A szerző *a priori* útja legfőképp az ehhez hasonló szakaszok miatt tűnik egyenetlennek. S mivel – úgy tűnik – egyelőre még nem uralja teljes mértékben a terjedelme és fajsúlya miatt egyébként is nehezen uralható különféle szakirodalmi diskurzusokat, néha kénytelen-kelletlen elsza-

² Élettörténet és identitás. (Új törekvések az én-pszichológiában.) *Pszichológia* 15–16. 405–434, ill. 3–47. o.

kad a szoros argumentációtól, és bevallottan szubjektívvé válik. Ki lehet például jelenteni, hogy „*úgy érezzük, minél többet dolgozunk, annál gyorsabban telik az idő, nem pedig úgy, hogy annál jobban kiszélesítjük az idő korlátait, annál többet veszünk birtokba belőle*” (62. o.), de – eltekintve attól, hogy igaza van-e vagy sem a szerzőnek – ez a kijelentés így, megfelelő mennyiségű pszichológiai és/vagy filozófiai alapvetés nélkül nem rendelkezik kellő bizonyító erővel. Elég csak azt válaszolni rá, hogy mindezek ellenére *én* nem így érzem, s a kijelentés egész ereje romba dől. Szerencsére azonban az a priori utat kiegészíti egy jóval szerencsésebb *a posteriori* út is, amelynek lényege, hogy az „időskor” és az „időslét” kérdését az adott közösségben érvényes jelentésen keresztül próbálja megválaszolni a szerző. Az *életút mint események sorozata*, illetve az *életút mint élethossz* közötti különbségről például mindennél többet mond az az interjúrészlet, ami a korán elhunyt – vagyis az ideálisan konstruált élethosszt életeseményeivel betölteni nem képes – halála feletti megrendülést érzékelteti (61. o.). Másképpen: a szerző fundamentális jellegű megállapítása, miszerint „*az, hogy az egyén hol helyezi el magát saját időstruktúrájában ... több idősíkon is oszcillál egyszerre. Aktivizálódik egyrészt a ... spontán belső időészlelés, másrészt az interiorizált belső, spontán időészlelés, másrészt az interiorizált külső, tehát a közösség által konstruált időkonceptió*”, a posteriori módon is kidolgozható. „*Az öregkor kezdete és differenciáltsága*” című alfejezetben pedig már egyértelműen ez az út a hangsúlyos: azt, hogy ki számít Szilágyborzáción öregnek, elsősorban a különféle interjúk alapján konstruálja meg a szerző. A fiziológiai határvonal, a nagyszülői állapot, a családi állapot (a megözvegyülés), a kontextuális életkor, a lakóhely megváltoztatása (a kisházba való átköltözés), a ruházkodási szokások, a nyugdíj, a munkatevékenységek körének megváltoztatása, az erkölcsi szereposztás, a gyermekek segítségének szerepköre vagy a konfliktusoldó magatartás elvárása mind-mind ilyen, Szilágyborzáción érvényesülő vagy éppen nem érvényesülő (például a nyugdíj Szilágyborzáción nem igazán számít az öregkor fokmérőjének) határvonal lehet. Mindezen határvonalak alapján a körülbelül hatvan és hetven év közötti még többé-kevésbé aktív *öreg*ek, illetve a hetven év feletti, egyre fokozottabb gondoskodásra szoruló *nagyon öregek* csoportja különíthető el. A következő kérdés mindezek alapján az lehet, hogy az így meghatározott öregek hogyan alkalmazkodtak a „felemás modernizáció” számukra egyáltalán nem pozitív jellegű változásaihoz, másképpen: hogyan tudják mobilizálni csökkenő értékű gazdasági, szociális, szellemi és morális erőforrásaikat.

Az erőforrások imént bevezetett taxonómiáját Pierre Bourdieu-tól veszi át a szerző, és az ötödik fejezetben erre a négy erőforráscsoportra koncentrálnak mutatja be az idősek megváltozott szerepét Szilágyborzáción jelenlegi társadalmában. A szociológiai terminológia kölcsönvétele azonban egyáltalán nem jelenti a történetiség dimenziójának elhanyagolását: rámutat többek között arra, hogy „*a régi világban ... a gazda megmaradt családfőnek élete végéig*” (81. o.), ami

egyét jelentett azzal, hogy rendelkezett a gazdasági erőforrások felett, és ennek következtében a többi, részben a gazdasági erőforrásokon alapuló egyéb erőforrásokat tekintve is irányító szerepben volt. A kollektivizálással azonban mindez alapjaiban változott meg. A gazdasági irányítás elvesztése sok esetben együtt járt a család fragmentációjával, a gyerekek városba költözésével, a gazdasági tőkét az öregek ettől kezdve tehát rendkívül korlátozott mértékben (azzal a gazdasági tőkével, ami a kollektivizálás után is megmaradt) és leginkább a helyben maradt gyerekekkel szemben érvényesíthették. A rendszerváltás eseményei – pontosabban az, hogy számos idős gazdálkodó kapta vissza földjét – csak kevéssé változtatott ezen a helyzeten. Egyrészt a jelenlegi körülmények között csak igen keveseknek sikerült gazdaságukat jövedelmezővé tenni, másrészt a földművelő gazdálkodás, a föld presztízse – így az ebből származó gazdasági tőke ereje – sem elegendően erős a fiatal generáció szemében ahhoz, hogy ezt a tőkét az idősek saját érdekükben felhasználhassák. Az idősek szociális tőkéje a törzscsalád szétesése után szintén nem működtethető már a maga hagyományos formájában, ezért a gazdasági tőkéjüket veszített, gyakran segítségre szoruló öregek mindent elkövetnek annak érdekében, hogy megmaradt szociális tőkéjüket legalább gyermekeikkel szemben érvényesíteni tudják. Erre két út kínálkozik: a szülő-gyermek viszony érzelmi aspektusainak hangsúlyozása vagy a megmaradt – és mint az előzőekben láttuk, erőteljesen erodált – gazdasági tőke transzformálása szociális tőkévé. Az idősek szellemi tőkéje szintén elértéktelenedett: hagyományos szaktudásuk presztízse már nem a régi, és egyre inkább megfigyelhető, hogy inkább a fiatalok adnak segítséget nekik a modern világ ügyes-bajos dolgaiban történő eligazodáshoz (pl. hivatalos ügyek intézése). A történetiség talán egyedül a morális tőkééről szóló alfejezetben hiányzik: bár a szerző részletesen taglalja az idősek morális tőkéjének különféle aspektusait, azonban a morális tőke erejében és jellegében végbemenő közelmúltbeli változások valami miatt kimaradtak az elemzésből. Összességében: az idősek irányító- és kontrollszerepe a legutóbbi időkben jelentősen csorbult, ez pedig számukra különösen hetven év felett jár komoly nehézségekkel: az idősek társadalmi helyzetének marginálissá válásával az idősekről való gondoskodás kérdése is problematikusává válik. Ezért is foglalkozik a könyv utolsó, hatodik fejezete az idősgondozás sajátosságaival.

Az utolsó fejezet tulajdonképpen a gyermekkel rendelkező és a gyermektelen öregek gondozásának bizonyos sajátosságait hasonlítja össze. Az előbbi csoportot természetes módon elsősorban gyermekeik segítik. Az öregek azonban, amíg csak lehet, igyekeznek megőrizni legalább látszólagos függetlenségüket, ezért a gyermekek csak az utolsó, már a magatehetetlenséggel azonosítható szakaszban költöznek vissza idős szüleikhez, egyéb esetekben a segítség alkalmi – és az idő haladtával mind gyakoribbá váló – látogatásokra korlátozódik. Ezt a gyakorlatot egyébként a borzási szokásjog azon eleme is lehetővé teszi, amely szerint a szomszédok néha ránéznek, segítséget nyújtanak az öre-

geknek a gyermekek távollétének idejében. A gyermektelen idősök gondozása többnyire a közeli rokonokra – leggyakrabban a testvérekre – marad, de ha ilyen nem él már, akkor alkalmazott gyakorlat az eltartási szerződés is (nagyfokú bizalom esetén ennek rögzítésétől eltekinthetnek).

Végül még néhány kritikai megjegyzés engedtessek meg a függeléssel kapcsolatban is. Habár a függelék rendkívül sokoldalú – tartalmaz demográfiai grafikonokat, térképet, a szerző által felvett mikrocenzus adatait, de még fotókat is – némi hiányérzete azért támadhat az olvasónak. Noha a főszövegben található néhány interjúrészlet, a magam részéről itt szívesen olvastam volna egy-két hosszabb lélegzetű interjút már csak azért is, mert a vizsgálat bizonyos fontos következtetéseit a szerző vagy nem támogatja meg a forrás idézésével, vagy pedig csupán egy-két kiragadott mondat segítségével támasztja alá azokat. Bizonyos interjúk – vagy hosszabb lélegzetű interjúrészletek – közlése számomra már csak azért sem tűnt volna lehetetlennek, mert a szilágyborzási kulákkokkal, illetve a beszolgáltatással kapcsolatos – és véleményem szerint nem kifejezetten a könyv fő mondanivalóját érintő – szövegeket találhatunk a mellékletben. És végül említsünk meg egy komoly hibát. A 8. mellékletben (134–135. o.) a szerző a szilágyborzási református anyakönyvek alapján próbálja összehasonlítani a falu huszadik századi endogám és exogám házasságainak arányát. Erre azonban – ezt jól tudjuk – csupán a szilágyborzási anyakönyvek nem elegendők. Az endogám házasságok megbecslésére ugyan tökéletesen elegendő a szilágyborzási anyakönyv, de az exogám házasságokéra már korántsem. Ha egy szilágyborzási lakos és egy nem Szilágyborzáson élő egy másik településen, pontosabban más anyakönyvi körzetben köt házasságot, akkor ez a házasság a borzási anyakönyvekben egyszerűen nem jelenik meg, ami pedig teljesen eltorzítja eredményeinket. Vagyis egy efféle vizsgálat során végig kell nézni azon anyakönyvi körzetek házassági adatait is, amelyek a szilágyborzási anyakönyvekben gyakrabban előfordulnak, vagy pedig – ha erre nincs elég ideje a kutatónak – akkor legalább a Szilágyborzáson kötött exogám házasságok számát kell kettővel szorozni (ez utóbbi módszer természetesen nem tökéletes, hiszen semmi garancia sincs arra, hogy éppen annyi borzási kötött exogám házasságot más településen, mint ahányan helyben). Ezekről a kisebb hibáktól eltekintve azonban a könyv végkicsengése számomra egyértelműen pozitív: a könyv bevezetője alapján (ahol a szerző maga árulja el még hölgyek esetében is elárulható életkorát) csak remélhetjük, hogy egy fiatal szerző későbbi jelentős életművének első, de már önmagában is jelentősnek minősíthető munkáját veheti kezébe az olvasó.

Buskó Tibor László

Christophe Duhamelle – Jürgen Schlumbohm (szerk.): *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*. (Házasságkötések a 18. és 19. századi Európában. Minták és stratégiák.) Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 2003. 410 oldal.

Az utóbbi években a házasságkötések történetének kutatásában nyugodtan beszélhetünk egyfajta perspektívaváltásról. Manapság ugyanis alapvető kritika tárgyát képezi az évtizedeken keresztül támadhatatlanul érvényes tézis, amely szerint az iparosodás előtti Európát, vagy inkább annak észak-nyugati részét, a népesség és a gazdasági erőforrások közötti egyensúly fenntartásán alapuló speciális házasodási szokás jellemezte (Hajnal-tézis). A mostani kritika képviselői elsősorban az empirikus kutatások által nyert eredményeikből kiindulva kérdőjelezik meg e modell meghatározó aspektusait. A házasságkötések és a háztartások történetét a cselekvő ember szemszögéből próbálják figyelembe venni, az iparosodás előtti társadalmakat pedig – kerülve az aggregált adatok (átlagos első házasodási életkor és a nőtlenek/hajadonok aránya) leegyszerűsítő használatát – elsősorban nem rendszerként írják le, hanem az egyéni életutak szintjén kutatják, mint például a családi és a társadalmi kapcsolatok hálózatát. A mikrotörténelem segítségével ugyanakkor az egyéni és családi stratégiák kérdését helyezik a középpontba.

Az alábbiakban ismertetésre kerülő kötet tanulmányaira is ez a fajta megközelítés jellemző. A kötet a „*Die sozialen und kulturellen Bedeutungen der Eheschließung. Das europäische Heiratsmuster aus der Mikroperspektive*” címmel 2001. szeptember 20–22. között Göttingában, a Max Plack-Institut für Geschichte, a Mission Historique Française en Allemagne és a British Centre for Historical Research in Germany közös szervezésében megrendezésre került konferencia anyagait tartalmazza. Jürgen Schlumbohm, Christophe Duhamelle és Pat Hudson a konferencia egykori szervezőiként később vállalták a kötet szerkesztői munkáit is, s mintegy kilenc országot képviselő történész tanulmányait válogatták a kötetbe.

A kötet 15 német, angol és francia nyelvű tanulmányt tartalmaz, s Jürgen Schlumbohm és Christophe Duhamelle bevezető tanulmányát kivéve, mindegyik három nagyobb témakör valamelyikébe illeszkedik. Schlumbohm, Duhamelle és Hudson a kötet szerkesztésében is követték a konferencián kialakított gyakorlatot, és a „*Házasságkötés, gazdasági erőforrások és örökösödési gyakorlat; Házasságkötés az intézményekkel való interakciókban*”; valamint a „*Házasságkötési stratégiák kulturális kontextusokban*” című nagyobb tömböket különítették el egymástól.

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy a kötet eme felépítését követve, részletesen ismertessem a különböző tematikus blokkokban szereplő tanulmányokat.

Házasságkötés, gazdasági erőforrások és örökösödési gyakorlat

A tanulmánykötet nagyon fontos érdeme, hogy különböző nyelvterületekről származó, némileg eltérő tudományos nyelvezetet használó, és kérdésfeltevéseiket is másként megfogalmazó kutatók tanulmányai kerültek egymás mellé. Az olvasó számára is viszonylag könnyű beazonosítani az angol, francia, német, skandináv vagy akár japán megközelítéseket, felismerheti azokat a tudományos problémákat, amelyek a házasságkötés kapcsán jelenleg ezeknek az országoknak a történetírásában jelentkeznek. Ebből a szempontból is érdemes felhívni a figyelmet az első tematikus blokkra, ahol elsősorban a német kutatók dominálnak. Őket az örökösödés, birtokátruházás, házasságkötés és reprodukció kérdésköre érdekli. Az „európai házassági modell” azon elemét kérdőjelezi meg, amely szerint az iparosodás előtti kontinentális Európában a házasságkötés a „gazdasági hajlék, rész” („niche économique” „ökonomische Nische”) mechanizmussal volt kapcsolatban. Eszerint a házasságkötés létrejötté és a reprodukció egy „gazdasági hajlék” (önálló háztartás, gazdálkodási egység – a szerk.) birtoklásának volt alárendelve, férfiak és nők csak akkor tudtak házasodni, amikor „gazdasági hajlék”-ra tettek szert, általában örökösödés útján.

Hermann Zeitlhofer is az örökösödés és a házasságkötés közötti kapcsolat érdekli. Tanulmányában, „*A házasság »vasláncá« . A »gazdasági hajlék« modell vitája a dél-csehországi Kaplički egyházközség példáján, 1640–1840*” („*Die »eisernen Ketten« der Heirat: Eine Diskussion des Modells der »ökonomischen Nischen« am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kaplički, 1640–1840*”, 35–63.), ennek a modellnek az érvényességét vizsgálja az uradalmi telkek vagyonátadási szerződéseire és a családrekonstrukció eredményeire támaszkodva. A vizsgált területen a házasságkötés és a reprodukció nem volt egyetlen egy társadalmi csoport kiváltsága sem, de a gazdasági erőforrások igen egyenetlen módon oszlottak meg a családok között, így egyesek sem földdel, sem házzal nem rendelkeztek. Ezeknek a családoknak a száma végig növekedett az újkor folyamán. Zeitlhofer elemzésében a „hajlék-modell” néhány eleme nem volt bizonyítható: egy család és egy konstans nagyságú tulajdon közötti hosszas kapcsolat, a tartós és egységes kereseti lehetőség, vagy az üres „gazdasági hajlékok” rövid időn belüli betöltése. A földterület mezőgazdasági magántulajdonba vétele és a helység területének növekedése nem járt feltétlenül a házasságkötések számának növekedésével. Nem volt éles határ a „hajlékok” és a mellékállások között, mert ezek a mellékállások gyakran magukba foglalták a saját földön, birtokon végzett munkát, éppen úgy, mint a bérmunkát. Ezért nehéz meghatározni azt a határvonalat, amely a modell keretében az ifjú szolgálatot vállalókat elválasztotta a felnőtt házas „hajlék”-kal rendelkezőktől.

Christine Fertig, „*A gazdaság átadása Westfáliában a 19. században. A földbirtokos család fordulópontja?*” („*Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wendepunkt des bäuerlichen Familienzyklus?*”, 65–92.) című tanulmányában birtokátruházási szerződések (48 db), földkönyvi és

családrekonstitúciós adatok segítségével vizsgálja egy kelet-vesztfáliai egyházközség (Löhne) esetében a vagyonátadás kérdéskörét. A korábbi történeti szakirodalommal ellentétben, ahol a birtokátadás a paraszti életciklus jelentős fázisaként jelentkezett (az idősebb generáció visszavonulása – az örökség átvétele – családalapítás), Löhne-ben, ezen a jellegzetes protoindusztriális, osztatlan örökösödésű területen, a házasságkötés inkább kiváltója, mintsem következménye volt az örökösödésnek. A házasság nem volt alárendelve egy birtok tulajdonlásának, sokkal inkább arról volt szó, hogy a szülők addig nem adták át vagyonukat, amíg nem volt kilátásban egy házasság. Christine Fertig szerint a birtokátadás – házasságkötés – háztartásalapítás közötti szoros kapcsolatot relativizálhatja az, hogy a birtokátadási szerződések közel egyharmadában az örökös nem tett szert önálló egzisztenciára, hiszen a szülők továbbra is rendelkeztek a birtok hasznélvezeti jogával. Az örökösnek a tulajdonosi jogok mellett számos kötelezettsége is volt a családdal szemben: a szülők visszavonulása esetén ráhárult az életük végéig való eltartás kötelezettsége és a többi testvér kifizetése is. A birtok átruházása a családon belül tehát hosszas folyamatként jelentkezett: az egyik gyerek támogatásával kezdődött, aki már jóval a birtokátadás előtt megházasodott, és a legutolsó kielégítések kifizetésével fejeződött be. A birtok átadása egy ilyen rendszerben kevésbé volt fordulópont, inkább egy jogi forma, amellyel az emberek jogait és kötelezettségeiket biztosították. A házasság, a birtokátruházás és az önálló háztartás különösen a fiatal birtokátvevő utódok számára estek nagyon messze egymástól.

Georg Fertig tanulmányában – „*Amikor két ember hajlékra tesz szert*« *Házasságkötés, birtokátadás és életút a vesztfáliai falvakban a 19. században*” (*»Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen« Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*”, 93–124.) – ugyancsak a merev, osztatlan örökösödési rendszeréről híres Vesztfália területéről választja egyházközségeit, a gyapjúszövéstre specializálódott proto-indusztriális helységet, Löhne-t, a vándorkereskedelemről élő Oberkirche-t és a jómódú, földműves népességű Borgelnt. A különböző demográfiai és gazdasági mutatók mikroelemzése (Event History Analysis) során mindhárom esetben megdőlt az örökösödés és családalapítás közötti összefüggés, és tévesnek bizonyult az a nézet is, amely szerint a „hajlék” átadása a reprodukció társadalmi kontrolljaként működött volna.

A Jürgen Schlumbohm és David Sabeen által kitaposott ösvényen halad Takashi Iida is, amikor az osztatlan örökösödésű brandenburgi alt-ruppini kerületben azt vizsgálja, hogy milyen szerepet játszott a stabil „hajlék” megszerzésében egyfelől a házasság, másfelől pedig a vérségi, rokonságon alapuló kapcsolat. „*Újraházasodás és rokonsági kapcsolathálók az osztatlan örökösödésű birtokon. Birtokos parasztok, zsellérek és napszámosok a brandenburgi alt-ruppini kerületben a 18. században*” („*Wiederheiraten und Verwandtschaftsnetze auf dem unteilbaren Hof. Bauern, Büdner und Einlieger*

des brandenburgischen Amtes Alt-Ruppin im 18. Jahrhundert”, 125–155.) című tanulmányának középpontjában a nagyszámú újraházasodásnak a rokoni kapcsolathálókra tett hatása áll. Iida a Hajnal-tézis azon elemét kérdőjelezi meg, amely szerint Északnyugat-Európában a családi struktúra alapja a házaspár volt, és a rokoni kapcsolatok csupán másodlagos szerepet játszottak. A brandenburgi tartományi levéltár birtokperes anyagát elemezve mutatja be a birtokos parasztok azon törekvéseit, hogy rokonaiknak biztosítsanak megélhetési lehetőséget az osztatlan örökösödésű birtokon. Nagyon gyakran, főként a második és harmadik házasodás esetén a házaspárt a rokoni körből választották (sógorházasság) annak érdekében, hogy a birtokot egy leszármazási ágon belül tartsák. A birtok nélküli leszármazottak sokszor a családi birtokon épített zselérléházat kapták, vagy bérlőként találtak ugyanott menedéket. Azonban ez a lehetőség nagyon gyakran veszélybe került a birtoktulajdonoshoz fűződő rokonsági kapcsolat megszűntével, a gyakori újraházasodás következtében. Ebben a megközelítésben a gazdaság birtoklása már nem jelentett Le Play-i értelemben vett maradandó védelmet, hiszen a birtoktulajdonosok gyakori újraházasodása a rokonsági védőháló állandó újraszövögetésével járt együtt. Minden egyes újraházasodás a védelemben érdekelték körét növelte.

Az örökösödés és reprodukció közötti kapcsolat feloldásáról szóló tézist kritizálja angliai példán Pat Hudson és Steven King, a „*Házasságkötés két angliai textilipari kisvárosban a 18. században*” („*Marriage in two English textile manufacturing townships in the eighteenth century*”, 157–188.) című tanulmányukban. Sowerby és Calverley, a textilipar különböző formáira specializálódott települések vizsgálatával a szerzők rámutatnak arra, hogy a házasságkötés és örökösödés közötti összefüggések valóságosak voltak ugyan, de a véletlen és az intézményi faktorok sokszor felborították ezeket. A szerzők megkérdőjelezzik a gazdasági jellegű magyarázatok elsődlegességét, és felhívják a figyelmet a házassági szokások sokszínűségére, egyik protoindusztriális helységtől a másikig, vagy akár egy közösségen belül is. Mindkét településen léteztek ugyanis olyan családok, amelyek egymástól függetlenül is saját tradíciókat alakíthattak ki a házasságkötés idejére vagy a párválasztás módjára vonatkozóan. Az adatok jelentős része továbbra is a „megfelelő időpont” hagyományos felfogásának az állandóan változó gazdasági viszonyok közötti hosszas továbbélését bizonyítja.

Házasságkötés az intézményekkel való interakciókban

A második tematikus blokkban szereplő tanulmányok az állami és vallási intézményeknek a házasságkötésre gyakorolt hatását vizsgálják. Itt elsősorban az intézményi ajánlatok és kényszerek hasznának, elsajátításának és elfogadásának kérdése tűnik számunkra érdekesnek. Anne-Lise Head-König, „*Kényszerítő állami politikák és hatásaik a házasságkötés alakulására a 18. századi Svájcban*” („*Les politiques étatiques coercitives et leur influence sur la*

formation du mariage en Suisse au XVIIIe siècle”, 189–214.) című tanulmányában a házassági törvényeket, és azokat a gazdasági, társadalmi és politikai tartalmú intézményi tényezőket vizsgálja, amelyek fontos szerepet játszottak a házasságkötések alakulásában és a családok társadalmi reprodukciójában. Közvetett intézményi tényezőként vizsgálja a közösségi javakhoz való hozzáférés szabályozását városi és rurális térségben egyaránt. Véleménye szerint a 18. századi Svájcban a házasságkötés egyértelműen az a jelenség volt, ahol az állami hatalom megnyilvánulhatott, és érdekeinek elsőbbségét eltérő módon érvényesíthette a katolikus és a protestáns felekezeti érdekekkel szemben. Head-König sokféle lokális házassági modell létrehozására hívja fel a figyelmet, amelyeknek háttérében a kantonális kormányzás és a községek közötti kapcsolat, illetve a községek autonómiájának eltérő voltát azonosítja.

A házasságkötési stratégiák sokfélesége azokon a területeken nyilvánvaló, ahol a normális házasságkötésnek templomi bürokratikus formai előírásait még nem definiálták egyértelműen. Sølvi Sogner figyelme, „*A házasságon kívüli együttélés mint a házassági alapelvek mértéke: egy norvégiai egyházközség a 18–19. században*” („*Looking for the principles of marriage by looking at non-marital cohabitation: A Norwegian parish in the eighteenth and nineteenth centuries*”, 215–239.) című tanulmányában a vadházasságban élő párok felé irányul. Elemzéséből kiderül, hogy Rendalen norvégiai egyházközségben a 18–19. század folyamán egymás mellett léteztek a házasságkötés konkurens formái, bizonyos csoportok ragaszkodtak olyan házasságkötési formákhoz, amelyek eltértek a világi és egyházi felettesek előírásaitól. Ők voltak azok a párok, akik működő háztartást tudtak anélkül évekig fenntartani, hogy engedelmességek volna a külső kényszerítő normáknak.

Az egyház és a vallásos gondolkodás befolyásának elhamarkodott általánosítására hívja fel a figyelmet Marion Trévisi „*A rokonok közötti házasságkötések La Roche-Guyon-ban (francia Vexin) a 18. században: kísérlet a rokonság helyének megértésére a diszpenzációs házasságkötések esetében*” („*Le mariage entre parents à La Roche-Guyon (Vexin français) au XVIIIe siècle: une étude de la perception du lien de parenté dans le cas des mariages avec dispense*”, 241–263.) című tanulmányában. Rámutat arra, hogy a katolikus egyház által kiadott házassági tilalmak nem minden esetben akadályozták meg a rokonok közötti házasságkötést. 19 diszpenzációs dossziét vizsgál, bemutatja a kérelmezők családi és társadalmi portréját, az általuk alkalmazott érvelési sémákat, majd diskurzus-elemzéssel próbálja megvilágítani a kérelmezők rokonságfelfogását. Véleménye szerint a házasulandók és családjaik pontosan tudták, hogy milyen „becsületbeli okok” vezetnek automatikusan a házasságkötés tilalma alóli felmentéshez. Trévisi ennek ellenére mégis úgy véli, hogy néhány spontán vallomásból a valós indokokra (gazdasági nehézségek, társadalmi és gazdasági homogámiára való törekvés) is lehet következtetni. Az elemzésből kiderül, hogy a 18. századi francia faluból származó házaspárok jól ismerték rokoni

helyzetüket, képesek voltak leírni azt, vagy felrajzolni saját genealógiájukat. A házasságkötési tilalmak több generációra kiterjedő komplexebb házassági szövetségekhez vezettek, kibővítették, és rugalmasabbá tették a házasságok által létrehozott hálózatot.

Házasságkötési stratégiák kulturális kontextusban

A kötet harmadik nagyobb tematikus egységében található tanulmányok a házasságkötéseknek különböző társadalmi és kulturális kontextusokban való vizsgálatával foglalkoznak. A vizsgálati egységek mindenik tanulmányban különbözőek. Pamela Sharpe és Claudia Ulbrich vizsgálataikat egyetlen család elemzésére korlátozzák, Jean-Pierre Bardet és Scarlet-Beauvalet vizsgálati terepe a 18. századi Párizs, ahol az újraházasodásokat elemzik, Gérard Delille hosszú időtartam alatt vizsgálja az európai nemesség házasságkötéseit, Osamu Saito pedig a házasságkötést európai és ázsiai összehasonlító perspektívában elemzi.

Pamela Sharpe „*»Egyedül házasodni«: az angol polgári családok és az európai házasodási modell, 1680–1740*” („*»Marrying themselves«: the English middling sort and the European marriage pattern 1680–1740*”, 295–313.) című tanulmányában egy vidéki angol, nagyrészt kereskedelemmel foglalkozó és különböző egyházi hivatalokat betöltő család, a Pinney-ek gazdag levéltár-árát dolgozta fel. A fennmaradt személyes naplók, levelezések és egyéb családi iratok elemzéséből kibontakozó kép azt mutatja, hogy a gazdasági tényezők mellett a társadalmi és kulturális környezet, például a hasonló vallási gyülekezethez való tartozás nagyon fontos szerepet játszott az angol vidéki középosztály házasságkötéseiben. A párválasztás az egyéni és családi érdekek közötti összeütközés terepe volt, amelyet nagyfokú izgatottság és aggodalom kísért. A Pinney család tagjai általában hosszas gondolkodás után házasodtak, s az egybekelést titokban, a rokonság többi tagjának beleegyezése ellenére kötötték meg.

Ugyancsak egyetlen család, a Lipman-ok elemzésével foglalkozik Claudia Ulbrich is, a „*Házasságkötés és kapcsolatháló: egy zsidó közösség példája a francia-német határterületről (18. század)*” („*Eheschließung und Netzworbildung am Beispiel der jüdischen Gesellschaft im deutsch-französischen Grenzgebiet (18. Jahrhundert)*”, 315–340.) című tanulmányában. A házassági szerződések és végrendeletek elemzése során rámutat arra, hogy egyetlen zsidó család esetében is több házasodási minta létezett. A szűk családi körben való párválasztás mellett a régiók feletti házasságkötésre is találunk példát. Mindezek a házasságkötéseknek olyan repertóriumát képezték, amelyekből választani lehetett a szükségletektől függően. A rokonságon belüli házasságkötések nemcsak gazdasági megfontolásból történtek, hanem egyfajta krízis-menedzsmentként is szolgálhattak. Claudia Ulbrich úgy véli, hogy a

részleges szabályok mögötti tényleges viselkedésre, a házasságkötés társadalmi és kulturális jelentéseinek megértésére csak az élettörténetek mikrotörténeti rekonstrukciója által nyílik lehetőség.

Jean Pierre Bardet és Scarlett Beauvalet közös tanulmányának – „*A forrásaik által tesztelt történészek: az újraházasodás Párizsban a 18. században*” („*L'historien à l'épreuve de ses sources: les remariages à Paris au XVIIIe siècle*”, 341–361.) – érdeme, hogy figyelmeztet a klasszikus demográfiai elemzésre (az özvegyek házasságkötési életkora, a megözvegyülés és újraházasodás közötti időtartam, az árvaságra jutott gyerekek száma, az özvegyek társadalmi helyzete) szűkített vizsgálatok korlátaira. Néhány megállapításuk, amelyek az újraházasodásnak az életút „ritmusában” elfoglalt helyére vonatkoznak, így is figyelemre méltó. Véleményük szerint az újraházasodás esélye többek között attól is függött, hogy mikor halt meg a korábbi házastárs, vagy hány gyerek született az előző házasságból. Bardet és Beauvalet az újraházasodás megértéséhez újfajta források, például gyámügyi iratok feldolgozását javasolják.

Nemesi genealógiákat elemez Gérard Delille, „*Újraházasodás, társadalmi mobilitás és kapcsolatháló keletkezése Nyugat-Európában (X–XVIII. század)*” („*Remariages, mobilité sociale et construction de réseaux d'alliances en Europe Occidentale (Xe-XVIIIe siècle)*”, 363–388.) című tanulmányában. Delille vitába száll Giovanni Levivel és az olasz mikrotörténészekkel, akik a történelmi elemzésben egy adott gazdasági és társadalmi kontextusnak juttatnak kizárólagos szerepet. Úgy véli, hogy egy adott kontextus és a cselekvők stratégiai döntései közötti összefüggés sohasem közvetlen és kizárólagos. Olyan kulturális elemeket, ún. „történeti örökségeket” is figyelembe kell vennünk, amelyek gyakran hosszú időtartam alatt lehetnek meghatározók, és „a helyi és esetleges realitások szűk kereteiként játszhatnak szerepet” („*se jouent des cadres étroits des réalités locales et contingentes*”). Véleménye szerint a helyi kontextusok mellett a „civilizációs”, „globális kontextusok”-ra is érdemes figyelmet fordítani. A determinált kulturális összességek jellemzőjeként nagy jelentőséget tulajdonít azoknak a megoldásoknak, amelyeket a különböző emberi társadalmak az özvegység és az újraházasodás kapcsán kialakítottak. Delille a 9. századtól a 18. század elejéig egész Nyugat-Európára érvényesnek tartja az újraházasodás kapcsán a „házasodási »összecsatolás«” („*bouclage matrimonial*”) különböző formáit. A 18. századtól azonban, véleménye szerint, eltérő történelmi, kulturális, vallási és gazdasági feltételek között a kapcsolatháló létrehozásának ezek a formái majdnem azonos módon tűntek el. A 19. században és a 20. század elején a házasodási „összecsatolások” csupán a férfi családjától a nő oldalági leszármazottjai felé irányultak, s az újraházasodás ily módon olyan „egyirányú” közlekedési rendszerré vált, amely már képtelen a korábban létezett cserére és kölcsönösségre.

A kötet utolsó tanulmányát összegzésként és kitekintésként is felfoghatjuk. Osamu Saito, „*A rokonság, házasságkötés és individualizmus a hagyományos*

Európában összehasonlító nézőpontból („*A comparative view of kinship, marriage and individualism in traditional Europe*”, 389–405.) című tanulmányában, néhány olyan angol és német mikrotörténeti monográfiára hívja fel a figyelmet, amelyekben a szerzők „újra felfedezik” a rokonság szerepét a háztartások alapításában. Ezek az elemzések és a kelet-ázsiai társadalmakkal való összehasonlítás is azt mutatják, hogy tévesnek bizonyult a házasságkötésnek a családi struktúrák egyszerűségével és a rokoni struktúrák gyengeségével magyarázott felfogása. Saito elemzéséből kiderül, hogy: 1. adott gazdasági és technológiai körülmények között a rokoni kapcsolatok által rajzolt társadalmi terek kultúránként eltérőek; 2. a rokonsági tereknek saját struktúrájuk van; 3. a rokoni és háztartási struktúrák lefedhetik egymást. A továbbiakban Saito a David Sabeau, Jürgen Schlumbohm, Takashi Iida, Pat Hudson, Steven King, Michael Anderson munkáihoz hasonló, az egyének rokoni terének strukturálódási módjait feltáró vizsgálatokat tart fontosnak.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a kötetben szereplő tanulmányok új kutatási irányokat kezdeményeznek, módszertanilag jelentős újításokat tartalmaznak, és eddig elhanyagolt forrásokra hívják fel a figyelmet. A szerzők az elbeszélés különböző módozatait használják, egyesek nagyon erős statisztikai eszköztárat vonultatnak fel, mások az elbeszélő leírást részesítik előnyben. Ismeretük, éppen a fent említett szempontok miatt, gyümölcsöző lehet az itthoni kutatásokra is.

Pakot Levente

Deborah Oxley: 'The seat of death and terror': urbanization, stunting, and smallpox („A halál és rettegés székhelye.” Urbanizáció, növekedési hátrány, himlő.). *Economic History Review*, LVI, 4 (2003), 623–656.

A társadalom- és gazdaságtörténeten belül egyre fontosabb helyet vív ki magának a humán- és természettudományok határmezsgyéjén mozgó antropometria vagy biometria. A tudományág az ember testi növekedésének, fejlődésének mérhető jegyeit, illetve ezek gazdasági, társadalmi, életmódbeli okait és körülményeit vizsgálja többnyire tömeges, statisztikai elemzésre alkalmas források alapján. A tudományterület tárgyában és forráshasználatában igen közel áll a történeti demográfiához. Számos esetben, miképp az ismertett tanulmány példája is mutatja, tőle élesen el sem választható.

A közelmúltban az *Economic History Review* hasábjain élénk vitát váltott ki egy antropometriai probléma. A vita központi kérdése: befolyásolja-e a himlő a növekedést, ezáltal a testmagasságot.

E vitához kapcsolódik Deborah Oxley kutatási témája, amely reflektál a korábban fölvetett kérdésekre, és újabb források felvonultatásával meggyőzően bizonyítja, hogy a himlő és a testmagasság közti összefüggés látszólagos, a

szignifikancia mögött egy közös hatóóok rejtőzik, az urbanizáció, illetve az ennek mellékhatásaként létrejövő magas városi népsűrűség.

A szerző, a sidney-i *University of New South Wales* munkatársa, a posztgraduális *School of Social Science and Policy* Kiriminológia Programjának koordinátora. Főbb kutatási területe az Ausztráliába deportált fegyencek, különösen a nők és munkások életmódja, gazdasági szerepe. Ausztrál, angliai és írországi témákon keresztül foglalkozik a munkaerőpiac, háztartás, életszínvonal és demográfia kérdéseivel, jórészt a 19. században zajló első ipari forradalom keretei között. Oxley-nak egy könyve jelent meg eddig, amely elsőként vizsgálja az adatok tömeges elemzésén keresztül az Ausztráliába deportált nők életét.³ A szerző a nemzetközi folyóiratok – az *Economic History Review*, *European Review of Economic History*, *International Review of Social History*, *Social Science History* – mellett számos ausztrál és új-zélandi szakmai lapban publikált.⁴

Az ismertetett tanulmány bevezetője az említett vitát és a kutatás körülményeit körvonalazza. A tanulmány első szekciója a himlő rövid angliai történetét tárgyalja. A második szekció leír két, a himlő túlélőiről tudósító 19. századi forrást és hasznosításukat a kutatásban. A harmadik szekcióban egy korábban hasznosított forrás, a *London Bill of Mortality* adatait veti össze a szerző a maga által föltárt forrásokkal. A negyedik szekció a londoni növekedési mintákat veti egybe a himlő adataival, megerősítve a negatív összefüggést. Az ötödik fejezet kitér a Londonon kívüli területek vizsgálatára, beleértve az urbánus és rurális Angliát és Írországot. A szerző bemutatja, hogy a növekedés hogyan függ össze az urbanizációval, melynek során rávilágít arra, hogy a magasság és a himlő közti kapcsolat nem orvosi, hanem környezeti jellegű. A himlő, akár csak az alacsonyabb testmagasság, a városi túlszűfoaltság és komforttalanság következménye. Az alábbiakban a fejezetek sorrendjét követve mutatjuk be a tanulmányt.

A gazdaságtörténészek régóta foglalkoznak az életszínvonal szintjeivel, hullámszásával és a gazdasági változásokkal való kapcsolatával. Hagyományosan a jövedelem- és az árak mozgásának tanulmányozása képezte ezen vizsgálatok gerincét. Amikor a fiziológusok megerősítették az életszínvonal és az emberi növekedés közti kapcsolatot, új lendületet vettek a történeti kutatások. Az antropometriának vagy biometriának nevezett módszer olyan csoportok életszínvonalába is betekintést enged, akiknek jövedelemadatai nem állnak rendelkezésünkre, vagy egyáltalán nem is rendelkeztek jövedelemmel. Bepillantást enged olyan rejtelmekbe, mint a családok belső munka- és forrásmegosztása. Az életszínvonal olyan aspektusait képes megragadni, amelyek kitér-

³ Oxley, Deborah: *Convict Maids: The forced migration of women to Australia*. Cambridge 1996.

⁴ A szerző bibliográfiája megtekinthető a http://slsp.arts.unsw.edu.au/staff/deborah_oxley.html web-oldalon.

nek a kvantifikáció más formái elől, például a táplálkozás szintjét és minőségét, a piacok és önellátás ellentétes hatásait, a munka és a hideg elleni védekezés kalóriaigényét, a betegségekkel szembeni ellenállást vagy a közinfrastruktúra fejlettségét. Mindezen elemek együttes eredője a testmagasság, amely a táplálkozási input és egy sor, a növekedéshez hasonlóan energiaigényes output közötti egyensúlyt jelez. Ha a testmagasság-növekedés éveit a munka, hideg, betegség stb. felemésztik a növekedés által is igényelt kalóriákat, az eredmény a növekedés lassulása, végső soron a testnövekedés visszamaradása lesz. A testmagasság olyan tényezőktől függ, mint a táplálkozás, fűtés, ruházat, lakás-körülmények, amelyek minőségét végső soron a piac befolyásolja. A rendelkezésre álló, illetve megtermelt források a családon belül kerülnek elosztásra és fordíthatnak munkára, betegségek elleni küzdelemre, hideg ellen való védekezésre, oktatásra, érzelmek kifejezésére, házimunkára és növekedésre.

Az antropometriával foglalkozók körében általános tendencia volt magasságban kifejezni a változásokat, mint a valamennyi elemet összegző reáljövedelem (input) változásainak indikátorát.

A közelmúltban fordulat érzékelhető a gazdaságtörténelemszerek megközelítésmódjában. A fordulatot jelző vitát egy újszerű kutatás ösztönözte. Voth és Leuning a himlő testmagasságra gyakorolt negatív hatását vizsgálta, mely élénk tudományos vitát eredményezett.⁵ A vizsgálatot az teszi lehetővé, hogy a himlő maradandó tüneteket hagy a túlélőkön, ez lehetőséget nyújt a testmagasság és a betegség közötti kapcsolat tanulmányozására. A szerzők szerint a himlőben szenvedők 1 inch-el alacsonyabban nőttek, mint egészséges kortársaik. Állításuk azon a feltevésen alapul, hogy egy akut betegség hosszú távon hatással lehet a fejlődésre. Mindazonáltal a folyamatot nem írták le pontosan, ezért némileg intuitívnek tűnik az elmélet. A jogosan felmerülő kérdés: miért okozna egy hetek alatt lezajló betegség hosszú távú növekedési hátrányt. A betegség alatt a fogyás – ezáltal a növekedés intenzitása – ugyan csökkenhet, de ennek végső soron a testmagasságot befolyásoló hatása csak a növekedési évek jelentős részében fennálló krónikus betegségeknel lenne feltételezhető.

1. A himlő – variola major – ókori eredetű fertőző betegség. Kr. u. 400-ból, Kínából állnak rendelkezésre minden kétséget kizáró bizonyítékok létezéséről, de gyaníthatóan a Kr. e. II. évezredben is himlő típusú betegségeket találtak egyiptomi múmiákon. Angliát a Kr. u. X. századra érte el a betegség. A himlő erősen fertőző és halálos kor. Pusztítása korábban érintetlen populációkban

⁵ Voth, H-J. – Leunig, T.: Smallpox did reduce height? Stature and the standard of living in London, 1770–1873. *Economic History Review*, XLIX (1996), pp. 541–60., Razzel, P.: Smallpox did reduce height? *Economic History Review*, LI (1998), pp. 351–9., Leunig, T.–Voth, H-J.: Smallpox did reduce height: a reply to our critics. *Economic History Review*, LI (1998), pp. 372–81, Leunig, T. – Voth, H-J.: Smallpox did reduce height: a reply to Razzel. *Economic History Review* LIV (2001), pp. 110–14., Razzel, P.: Smallpox did reduce height? A final comment. *Economic History Review*, LIV (2001), pp. 351–9.

elérhette a 90%-os halálozási rátát is. Becslések szerint Európában a 18. században a himlő okozta a halálozások 8–20%-át. A himlő ugyancsak magas morbiditási rátákkal rendelkezett, az emberi szervezet szinte általánosnak mondhatóan érzékeny volt erre a patogénre, de a terhes nők, a nagyon fiatalok és az idősek voltak különösen nagy kockázatnak kitéve. Az évszázados genetikai szelekció kifejlesztette az ellenállást, ennek ellenére kevesen voltak biztonságban még a jómódú társadalmi rétegekhez tartozók között is. A magas fokú fertőződés és az alacsony rezisztencia miatt különösen a sűrűn lakott területek voltak veszélyeztetve. A himlőt gyakran gyermekkori betegségként tartották számon. Aki a gyermekkori himlőt átvészelte, már nagyobb rezisztenciával bírt, de ez nem jelentett feltétlenül garanciát egy újabb fertőzéssel szemben. A himlő olyannyira fertőző volt, hogy a fertőzés időnként, rövid távolságból közvetetten, levegő útján is áterjedt. Az otthonok, munkahelyek, piacok, utcák egyaránt veszélyesek voltak. Amikor egy 1766-os járvány Bury St Edmunds lakosságának egy hatodát elpusztította, a város piacait lezárták és városszerte figyelmeztető feliratokat helyeztek el ezzel a szöveggel: „a halál és rettegés székhelye”. A betegség lefolyása 32 napig, közel öt hétig tartott. A betegség után himlőhelyek maradtak a túlélők nagy részén, de a vakság és a végtag-deformáció sem volt ritka szövődmény. Jelenkori tapasztalatok szerint ezek gyakorisága, pl. a vakságé, összefüggött az alultápláltsággal, illetve azzal, hogy a himlő túlélői hajlamosak elkapni olyan krónikus betegségeket, mint a tüdővész vagy a tuberkulózis.

A túlélőkben immunitás alakult ki a betegséggel szemben. Ez szolgált a védőoltás alapjául. A himlő elleni harc története viták keresztjében áll, mivel a késői 16. századtól a 19. század végéig terjedő időszakban a betegség virulensebbé vált, és a világkereskedelem kibontakozása révén ismét fellendült Angliában. A himlő elleni küzdelem két kulcsszereplője az inokuláció és a vakcináció volt. Az inokuláció eljárását – egy enyhe adag himlő bőr alá fecskendezését – az 1740-es évektől Angliában, a Skót Felföldön és Írországban egyaránt széles körben alkalmazták. E módszer potenciális veszélye a betegség terjesztése volt. Vitatott, hogy valóban ez történt-e, mindenesetre a módszer népszerűsége, és a beoltottak körében tapasztalt kisszámú haláleset ez ellen szól. 1840-re az eljárást betiltották. Ekkor már megjelent a rivális kezelési mód, a vakcináció. Az eljárás más alapon nyugodott. Az immunitást nem a betegség kórokozójának gyengített adagjától nyerték, hanem egy hasonló betegség előidézőjétől, esetünkben a marhahimlőtől. 1796-tól a tapasztalat tudományos megerősítést nyert, ezáltal új fejezet kezdődött a himlő elleni harcban. Ezt a széles körben elfogadott nézetet Razzel kérdőjelezte meg,⁶ aki szerint a századfordulót követő negyven évben továbbra is a gyengített himlővírus, nem pedig a marhahimlő kórokozója alkotta az alapját a kezeléseknél. 1837 és

⁶ Razzel, P.: *Edward Jenner's smallpox vaccine: the history of a medical myth*. Sussex 1977.

1840 között Angliában és Wales-ben egy 42 000 ember életét követelő járvány kényszerítette ki az első vakcina törvényt (Vaccination Act) 1840-ben. Ennek következményeképp a vakcinához ingyen lehetett hozzájutni, bár még nem kötelezően, az inokulációt viszont börtönbüntetéssel sújtották. 1853-ban a második törvény kötelezővé tette a gyermekvakcinációt. 1861-ben, 1867-ben, 1871-ben további törvények fejlesztették tovább a himlő elleni intézkedéseket és a megszegők ellen foganatosítható büntetési tételeket. Minden egyes törvénykezést egy-egy járvány kényszerített ki. A stratégia végső soron sikeres volt, így a vakcináció bevezetése a 19. század elejétől a század végére fokozatosan visszaszorította a himlőt.

2. A himlő túlélőinél háromféle szövődmény léphetett fel. A legkritikáiban előforduló károsodás a végtagok deformálódása volt. Gyakoribb volt a betegség következtében beálló vakság. Az arcon megmaradó himlőhelyek jelentették a leggyakoribb szövődményt – az esetek 65–80%-ában. A vakcinált betegek körében ez az arány lényegesen alacsonyabb volt. Ugyancsak alacsonyabb volt a himlőhelyesek előfordulása a 18. században, mint a 19. században, amikor a betegség virulensebbé vált.

Mostanáig a himlő és a testmagasság kapcsolatát elemző vita a *Marine Society of London* felvételein alapult, ahol 1770-től kezdtek feljegyezni a testmagasságot. Ez az adatsor az új belépőktől felvett kérdőívek adatain alapul. A kérdőív adatai számos problémától terhesek. Egyrészt a belépést korlátozó minimum magasság miatt, másrészt ennek időről időre való változása okán. Továbbá a himlőre vonatkozó adatokat számos feljegyző elmulasztotta rögzíteni. Sok esetben nem tettek különbséget a túlélők és a beoltottak között. A társaság szempontjainak mindkét csoport egyaránt megfelelt, a továbbiakban immunitást élveztek a betegséggel szemben. További nehézség, hogy az adatsor még növekedésben lévő ifjakra vonatkozik, ami problémássá teszi a testmagasság és himlő összefüggéseinek vizsgálatát.

Szerencsére léteznek más, a tárgyra vonatkozó források is. Himlő-túlélők éltek az Ausztráliába szállított fegyencek között és néhány más börtönpopulációban is. Az itt vezetett feljegyzések igen pontosak a megkülönböztető jegyek, köztük a himlőre utaló jellemzők feljegyzésében. A fent ismertetett forrással szemben megkülönböztetés nélkül felvették a testmagasságra vonatkozó adatokat is. Ezen források új utat kínálnak a himlő és a testmagasság vizsgálatára.

A forrásokban szereplő egyének két csoportra oszthatóak. Egyikbe tartoznak azok, akik nem vagy csak enyhe himlőben szenvedtek, a másikba pedig azok, akik súlyos himlőfertőzést éltek túl. Nehézséget jelent a források értelmezésével kapcsolatban, hogy az utóbbi kategória egyaránt tartalmazza azokat, akik gyerek-, és azokat, akik felnőtt korban, tehát a növekedés utáni életkorban estek át a betegségen. Ha a himlő negatívan befolyásolja a növekedést, akkor a felnőttek mintája emiatt felfelé torzítaná az általunk vizsgálandó testmagasság átlagát. Enyhíti ezt a problémát az, hogy mind a himlőben átesettek, mind a

többi rab esetében elkülönítették a felnőtteket és a fiatalokat. 17 469 fogoly adatait vizsgálták, köztük 2020 (12%-nyi) volt, akin himlőhelyet találtak. Az adatok két forrásból származnak, az Ausztráliába deportáltak azonosítóiból és a londoni börtönregiszterekből.

A deportáltak mindegyike az Egyesült Királyságból érkezett az ausztráliai Új-Dél-Wales-be, 1831 eleje és 1835 között. Összesen 12 742 deportált férfi elítélt adatai állnak rendelkezésre. Az ismertett tanulmány közülük az angliai és írországi születésűekre koncentrál, mivel a más területről származók adatai túlságosan kis számban voltak jelen az érdemi vizsgálatához. Összesen 11 470 angliai és írországi elítélt adatai állnak rendelkezésre. Mivel a himlő-testmagasság-vita Londonra fókuszál, különös relevanciája van a 2240 angliai születésű és Londonban megvizsgált fogolynak. A londoni rabok adatai öt regiszterből származnak, valamennyi a Wandsworth Börtönben élőket dokumentálja az 1866-os évre vonatkozóan. Az innen származó adatokat egy korábbi életszínvonal-vizsgálat során válogatták, az első olyan évből, amikor a két nem adatai összehasonlíthatóak. Az adatok egy 4727 foglyot tartalmazó adatbázist alkotnak, melynek háromnegyede része férfiakra vonatkozik (3508), akiknek döntő többsége angol születésű (3167). Közülük a himlő és a testmagasság szempontjából 2763 személynek voltak teljesek az adatai.

A két forrás adatainak összehasonlíthatósága két nehézségbe ütközik. Egyrészt a deportáltak adatait cipő nélkül vették fel, míg a londoni börtönökben többnyire cipőben folyt a mérés. Másrészt, míg a deportáltak körében a megynkénti részletezés miatt megállapítható a londoni származás, addig a Wandsworth-foglyok körében nem jelölték a származási megyét. Mivel országosan a londoniak voltak a legalacsonyabb termetűek, az utóbbi forrásban a fővárosba vándorlók adatai felfelé torzítják a testmagasság-adatokat. A két forrás ezen két ok miatt nem közvetlenül összehasonlítható, bár a növekedés íve igen. Összességében megállapítható, hogy a bemutatott új források alkalmasak a himlő és a testmagasság összefüggésének vizsgálatára.

3. Adódik néhány lehetőség a himlőhelyes egyének előfordulási gyakoriságának a himlő okozta halálozási rátákkal való összehasonlítására. A *London Bills of Mortality* forráscsoportja alkalmas az 1670 és 1820 közötti himlő okozta halálozások föltérképezésére. Egy másik forrás (a *First Report of the Royal Commission appointed to inquire into the subject of Vaccination*) tudósít a 0–5 év közötti gyerekek és a felnőttek 1843 és 1888 közötti himlő-halálozási rátáiról. A két forrás adatai összevethetők a negyven évnél nem idősebb himlőhelyes (a himlőhelyek az életkor előrehaladtával eltűnnek) és angliai születésű, Londonban megvizsgált Wandsworth-foglyok és a deportáltak születési kohorszontként szervezett adataival. Az általános londoni himlőhalálozási ráták mozgása egybeesik a himlőhelyes foglyok arányának változásaival. A 0–5 év közötti gyermekhalandósági ráták alakulása szintén összevethető az elítéltek születési kohorszokban kifejezett adataival. Mindezek a görbék erős ingadozást

és a nagyobb járványokkal összefüggésbe-hozható csúcsokat produkálnak, másrészt hosszú távú csökkenést mutatnak, harmadrészt a gyermekhalandósági ráták emelkedései és csökkenései párhuzamosak és hasonló nagyságúak az elítéltek körében felmért himlőhelyes foglyok arányának váltakozásával. Az összevetésből megállapítható továbbá, hogy minden himlőben meghalt gyermekre átlagosan 32 túlélő, de himlőhelyet viselő személy jut. A fentebb már említett adat alapján, miszerint a túlélők mintegy 65–80%-án jelentkezett a himlőhely, kiszámítható az egy csecsemőhalálra jutó túlélők száma, amely ezek alapján 40–49. London teljes populációjára vetítve megállapítható, hogy a lakosság 8–9,5%-a volt himlő-túlélő, jelezve, hogy a 19. század közepén jóval nagyobb volt a betegséget túlélők, mint az abban meghalók száma. A betegségben szenvedők közötti halálozási ráta 2,1–2,6% közé tehető. Ez az alacsony ráta jelzi egyben a korábban tárgyalt himlő elleni védekezés előre haladott stádiumát.

4. Az a tény, hogy a himlőhelyes túlélők és a himlőhalálozási ráták hasonló mintát rajzolnak, arra enged következtetni, hogy a himlő maradandó nyomai direkt módon a betegséggel vannak kapcsolatban, és nem az inokulációnak köszönhetőek, amely talán szintén okozott néhány százaléknyi elváltozást.

Megfigyelhető egy, az Új-Dél-Wales-be deportáltak (13%) és a Wandsworth-foglyok (7%) közti jelentős eltérés a himlőhelyes személyek részarányában. A jelenség oka, hogy az előbbi csoportba tartozókat mintegy 30–35 évvel korábban vizsgálták meg. Ezen időszak alatt a himlő hosszú távú visszaszorulása jelentősen előrehaladt.

Szükséges sorra venni azokat a faktorokat, amelyeket a himlő előfordulása esetleg elfedhetett. Ezek közé tartozik a humántőke, amely összefüggött a család jövedelmével, ezáltal a növekedésre is kiható egyéb tényezőkkel. A humántőke két mérhető komponensre osztható: a foglalkozási státusra és az írni-olvasni tudásra. Egy másik tényező a felekezet, amely etnikai hátteret vagy kulturális viselkedést is jelenthet (pl. speciális diéta). Voth és Leunig vizsgálta a növekedés gyorsasága és a humán tőke közötti összefüggést egy, a foglalkozási státus és az írni-olvasni tudás fokából kombinált hatszintű skála segítségével. Ezzel az eljárással az Új-Dél-Wales-be deportáltak összesítve 4, míg a Wandsworth-foglyok 3,6 pontot értek el. A képzettség az életkorral növekedést mutatott mindkét mintában.

A regresszióanalízis segít kibogozni a növekedésre ható különböző hatásokat, és megvilágítani a köztük lévő összefüggéseket. Londonban a himlőhelyek és az alacsonyabb testmagasság szignifikáns kapcsolatot mutatott, viselői mintegy 0,5 inch-el bizonyultak alacsonyabbnak a többi rabnál. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy az Új-Dél-Wales-be deportáltak összességében háromnegyed inch-el voltak alacsonyabbak, mint a Wandsworth-foglyok. Ennek oka kettős. Mint fentebb már volt róla szó, az utóbbi csoportot cipőben, míg a deportáltakat cipő nélkül mérték. Szintén megfigyelhető, hogy a deportáltak növekedése

megkésett a másik csoportéhoz képest, és a növekedési periódusuk kismértékbe elhúzódott. Itt ismét vissza kell térni a két csoport vizsgálati dátumának eltéréseire. A már említett, elsőként John Komlos által kimutatott világ-méretű változás mintánkban is megjelenő tükröződéséről van szó.⁷ A felekezet és a testmagasság kapcsolata egyik mintában sem volt szignifikáns. A humántőke a deportáltak esetében kis mértékben mutatott szignifikáns kapcsolatot a testmagassággal, míg a Wandsworth-foglyoknál a kapcsolat nem volt szignifikáns.

Visszatérve a testmagasság és a himlőhelyek közti kapcsolat szignifikanciájára, megállapítható, hogy a Voth és Leunig által mért egy inch-el szemben itt csupán fél inch különbség mutatható ki a himlővel összefüggésben. Két tényezőre azonban itt fel kell hívni a figyelmet. Egyrészt, mint fentebb már említésre került, a himlőhely a túlélők mintegy 20–35%-ánál nem jelentkezik, ami a nem himlőhelyesek csoportja magasságának átlagára hat negatívan. Továbbá a felnőtt korban himlőn átesők, akiknek testmagasságára nem hathatott negatívan a betegség, szintén a kívánt végeredményt torzítják. Szükséges ezért a 21 év alatti és feletti személyek elkülönítése. A két csoporton belül megvizsgálva a himlőhely és a testmagasság összefüggését, viszont a várttal ellentétes összefüggés mutatkozik. Mind a 21 év alatti deportáltak, mind a 21 év alatti Wandsworth-foglyok esetében az összefüggés inszignifikánssá válik, míg a felnőtteknél ezzel ellentétben rendkívül erős szignifikancia mutatkozik. Ez a különös összefüggés megkérdőjelezi a testmagasság és a himlő közvetlen kapcsolatát, és rámutat, hogy a himlő nem hatott károsan a növekedésre, ellenben szükséges egy, a testnövekedést negatívan befolyásoló, a növekedési időben fokozatosan felhalmozódó hatást feltételezni, amely a himlő kockázatának is alapjául szolgál.

5. A válasz a himlő terjedési módjában keresendő. Mint fentebb már volt róla szó, a himlő nem függ össze a gazdasági jóléttel, és a humántőkével való kapcsolat is csak gyengén mutatható ki. A jelenkori afrikai és indiai tapasztalatok is azt erősítik, hogy a foglakozás és a himlő között (leszámítva a betegséggel közvetlen kapcsolatba kerülőket, pl. egészségügyi dolgozókat) nincs összefüggés.⁸ Bár a szegénység és a himlő közti összefüggés nincs alaposan feltárva, az eddigi tapasztalatok itt sem mutatnak kapcsolatot.

Az ok az angol ipari forradalom mellékhatásaiban keresendő. Ezek közül a legfontosabb a gyors urbanizáció és következtében az ipari városok túlnépese- dése volt. A megnövekedett népsűrűség kiváló terepet jelentett a himlő terjedésének, amelynek sebessége ezáltal rendkívüli módon megnövekedett. További kedvezőtlen tényező volt a városokat jellemző nagyobb mérvű vándorlás. A falusi életmóddal szintén együtt járhatott a közösségek szoros fizikai közelsége,

⁷ Komlos, J.: Shrinking in a growing economy? The mystery of physical stature during the industrial revolution. *Journal of Economic History*, 58 (1998), 779–802.

⁸ Fenner, F. – Henderson, D. A. – Arita, I. – Jezek, Z. – Ladanyi, I. D.: *Smallpox and its eradication*. (Geneva, 1988)

a háztartást szintén jellemezte túlszűfoltosság, de a munka a tágas termőföldeken folyt, míg a városi élet valamennyi közege, a zsúfolt bérházakon és munkahelyeken át az utcáig, mind a betegség gyors terjedését ösztönözték. Mindez egyforma kockázatot jelentett az ezen területeken élők képzett vagy képzetlen, alacsonyabb vagy magasabb jövedelmű csoportjaira. Ugyanakkor valószínű, hogy ugyanezek a rossz nagyvárosi életkörülmények számos területen a testmagasság növekedésére is károsan hathattak. A fertőző akut és krónikus betegségek, a rossz lakás és világítási lehetőségek, a fizikai zsúfoltosság, a rossz közegészségügyi feltételek, az élelmiszerellátás minősége, a szennyezettség negatív hatásai óráról órára, évről évre fokozatosan fölhalmozódtak. Ezen hatások közül a himlő volt a legveszedelmesebb. Mindezt megerősítik a *Parliamentary Papers* adatai, amelyek arról számoltak be, hogy 1838 és 1842 között a nagyvárosokban egymillió lakosra 755 himlőhalál esett, míg vidéken csupán 547. 1847 és 1849 között ez a szám 460, illetve 274. Az Új-Dél-Walesbe deportáltak között a londoniak 14%-a, míg a más városban születetteknek csupán 9%-a volt himlőhelyes. A feltevés tesztelhető, ha szemügyre vesszük, hogy a himlő és a túlnépesedés, illetve a himlő túlnépesedés nélkül milyen összefüggést mutat a testmagassággal. Az ez alapján bontott minta londoni, rurális angliai, urbánus angliai és (nagyreszt szintén rurálisnak tekinthető) írországi almintákra osztható.

A már fent említett legerősebb kapcsolat a testmagasság életkorral mutatott erős összefüggése. A házasok egyötöd inch-el voltak magasabbak, mint az egyedülállók. A költözők egytizeddel, mint a helyben maradók. A magas humántőke egytized inch-el magasabb termetet eredményezett.

A följaji megoszlás a következőket mutatatta. A londoni születésűek alacsonyabbak voltak, mint más városi születésűek, míg a rurális születésű angol férfiak náluk magasabbak voltak. Legmagasabbnak az írországi születésűek bizonyultak. A londoni születésű himlőhelyesek 0,44 inch-el még alacsonyabbak voltak, mint tiszta bőrű társaik, szignifikáns összefüggést mutatva. A himlőhelyes városi születésű angol férfiak szintén alacsonyabbak voltak tisztabőrű társaiknál, 0,2 inch-el, míg a vidékiek esetében ez a különbség mindössze az egy inch huszadrésze. Londonon kívül tehát a testmagasság és a himlő összefüggése mindenütt alacsonynak és statisztikailag inszignifikánsnak mutatkozott. Meg kell vizsgálni, az eredmény vajon nem annak következménye-e, hogy vidéken többen kapták meg felnőtt korban a himlőt, mint gyermekkorban, ezáltal a testmagasságukra nem lehetett befolyással a betegség. A kétség a kérdés korcsoportonkénti vizsgálata által oszlik el, mivel az így kapott eredmény a fentiekhez hasonló. A kérdés tehát az, miért ilyen erős Londonban az összefüggés a testmagasság és a himlő között, és ez miért válik egyre intenzívebbé az életkorral előrehaladva. A válasz a már fentebb tárgyalt nagyvárosi hátrányos életkörülményekben keresendő, amelyek mind a növekedésre, mind a himlő terjedésére egyaránt intenzíven hatottak.

6. A himlő tehát nem befolyásolta a növekedést, ha bizonyos százalékban eredményezett is maradandó károsodásokat, mint pl. vakságot vagy végtag-deformitást, amelyek közvetetten esetleg hathattak hátrányosan az életesélyekre, így a növekedésre is. Idővel, ahogy a főként gyermekeket és terhes anyákat veszélyeztető himlő lépésről lépésre történő visszaszorítása hozzájárult a demográfiai növekedéshez, úgy ez paradox módon a városi túlszűfoaltság kialakulásában is közrejátszott, amely így a betegség további melegágya lehetett. Fontos vizsgálati kérdés, hogy vajon volt-e összefüggés a himlő és a krónikus betegségek között. Razzel felvetése, hogy a himlő gyengítőleg hathatott az immunrendszerre, ami más, krónikus betegségeknek kiszolgáltathatta az embereket. Láttuk, hogy a himlő mint akut betegség nem befolyásolta a növekedést, de vajon a tuberkulózisról ugyanez mondható-e el? Vizsgálandó tehát, hogy a himlő hatással lehetett-e a tuberkulózis kialakulására, és talán még fontosabb, hogy a tuberkulózis hatott-e károsan a növekedésre. Ma még megválaszolatlan, fontos kutatási kérdés, hogy vajon az életminőség különböző komponensei – táplálkozás, munkaintenzitás, fűtés stb. – külön-külön milyen mértékben befolyásolták a testnövekedést.

Paradox módon – jegyzi meg tanulmánya végén a szerző – talán éppen a betegségek vizsgálata enged majd betekintést azokba a gazdasági és környezeti tényezőkbé, amelyek az emberi termet növekedésének trendjeit magyarázzák meg.

A szerző a tanulmány gondolatmenetét számos diagrammal és ábrával teszi követhetővé az olvasó számára. Irodalomjegyzékében elsősorban a himlő demográfiai és orvostörténeti vonatkozásait tárgyaló, illetve a testmagasság és életszínvonal összefüggéseire koncentráló angol nyelvű irodalom található. A tanulmány által érintett sokrétű témákat ugyanakkor a bibliográfia nem egyenlő mélységben mutatja be.

A recenzens a tanulmány erényei közül elsősorban a különböző forrásokban rejlő lehetőségek szellemes kiaknázását, a felvonultatott forráskritikai szempontokat és a komplex megközelítésmódot emelné ki. Ezek fényében is bátran ajánlja a halandóság, járványok, biológiai növekedés, életszínvonal és urbanizáció témái iránt érdeklődők figyelmébe.

Elter András

SZERZŐK JEGYZÉKE

Anna Loutfi – történész, doktorandus, Közép-Európai Egyetem, Budapest

Buskó Tibor László – történész, Budapest

Elter András – történész, néprajzkutató, Budapest

Faragó Tamás – történelmi demográfus, tanszékvezető egyetemi tanár, Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszék, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Pakot Levente – történész, magiszteri hallgató, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Történelmi Szociálintropológia Szak, Kolozsvár, PhD-hallgató, ELTE BTK Atelier Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely és Doktoriskola

Pozsgai Péter – történész, Corvinus Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtörténelmi Tanszék

Sohajda Ferenc – történész, MTA – NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport

Őri Péter – történész, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

Veres Valér – szociológus, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI FÜZETEK

Sorozatszerkesztő: DÁNYI Dezső (1–15.), FARAGÓ Tamás (16.)

1985

1.

KÁRMÁN Tamásné: A népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon I.
A hivatalos népmozgalmi statisztika fejlődése Magyarországon a statisztikai
szolgálat megalakulásától a polgári anyakönyvezés elrendeléséig (1867–
1894)

2.

FARAGÓ Tamás: Házasság, család, háztartás és munkaszervezet a hagyomá-
nyos falusi kézművességben. (Pilis-Budakörnyék 1724–1779) 7–45.

ANDORKA Rudolf: Az európai nagy pestisjárványok. 47–70.

DÁNYI Dezső: Az első magyarországi népszámlálás kétszáz éves évfordulójá-
ra. 71–97.

1987

3.

NYÁRÁDI R. Károly: Erdély népességének etnikai és vallási tagolódása a
magyar államalapítástól a dualizmus koráig. 7–55.

ANDORKA Rudolf: Adalékok az ormánsági egyke történetéhez Vajszló és
Besence református anyakönyveinek családrekonstitúciós vizsgálata alap-
ján. 57–96.

KOMLOS, John: A gyermek testmagasságának növekedési sémái Kelet-
Közép-Európában a 18. században. 97–117.

KOHUTOVA, Maria: Történelmi demográfiai kutatások Csehszlovákiában.
119–125.

1988

4.

ANDORKA Rudolf: A családrekonstitúciós vizsgálat módszerei.

1989**5.**

HORVÁTH Róbert: Fáy András népességtudományi és népességstatistikai munkássága.

6.

BOGDÁN István: Magyarország kézművesmesterei 1828-ban.

HUNYADI István: XVI. századi török és magyar adójegyzékek összehasonlítása Esztergom és Komárom megyék adatai alapján.

7.

KÁPOLNAI Iván: Barsy Gyula biográfia.

1990**8.**

MÁDAI Lajos (szerk.): Schneller Károly népességtudományi életműve.

1991**9.**

DÁNYI Dezső (szerk.): Demográfiai átmenet Magyarországon.

SZENTGÁLI Tamás: A demográfiai átmenet elmélete. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 21–34.

ANDORKA Rudolf: Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 35–41.

HABLICSEK László: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 43–97.

DÁNYI Dezső: Regionális családrekonstrukció 1830–1839, 1850–1859. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 99–156.

KAMARÁS Ferenc: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai. (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 157–187.

DÁNYI Dezső: Demográfiai átmenet 1880–1960. (Princetoni indexek) (*Demográfiai átmenet Magyarországon*) 187–231.

1992**10.**

FÜGEDI Erik: A középkori Magyarország történeti demográfiája. 7–60.

ÁJUS Ferenc – HENYE István: Orozva csinált kölkök. (A házasságon kívüli születések története Magyarországon, 1880–1910.) 61–113.

11.

MÁDAI Lajos: Az 1945-ös nemzetgyűlési képviselőválasztási eredmények demográfiai összefüggései.

1993**12.**

DÁVID Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén. 7–31.

KOLLEGA TARSOLY István: Német bevándorlók II. József korában. 33–55.

VÉCSEI Károly: A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában. 57–106.

DÁNYI Dezső: A hazai népesség- és népesedésstatistika kezdetei. 107–290.

1994**13.**

KÁPOLNAI Iván: In memoriam Horváth Róbert (Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) 9–11.

GYURGYIK László: Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950–1991. 13–42.

ŐRI Péter: Pest megyei járások lélekösszeírásai. 43–80.

VÉCSEI Károly: Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben. 81–108.

DÁNYI Dezső: Magyarország termékenységének csökkenése, 1910–30. Néhány területi, foglalkozási jellemző. 109–200.

1995**14.**

DARÓCZI Etelka: A halandóság törvényhatóságok közti eltérései és társadalmi-demográfiai összefüggései a magyar korona országaiiban 1900–1901. 7–62.

MELEGH Attila: Népesedés, házasság és háztartáskialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században. 65–105.

KOVÁCS Béla: A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván. 109–142.

DÁVID Zoltán: Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása. 143–180.

1996**15.**

DÁNYI Dezső (szerk.): II. József népszámlálásának községi adatai.

1997**16.**

DÁVID Zoltán: A székelyek száma 1567–1992. 7–73.

BENDA Gyula: Keszthely népessége, 1696–1851. 75–143.

A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK
TÖRTÉNETI DEMOGRÁFIAI ÉVKÖNYVE

Szerkesztők: FARAGÓ Tamás, ŐRI Péter

2000

GRANASZTÓI György: Történelem és történetírás. Jegyzet arról, hogyan változik az ország lélekszáma hosszú időtartam alatt. 9–20.

DÁNYI Dezső: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. 21–121.

BENDA Gyula: A halálozás és halandóság Keszthelyen, 1747–1849. 122–165.

POZSGAI Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. 166–224.

HEILIG Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. 225–265.

MELEGH Attila: Házasságtörés Halason a 17–18. században. 266–291.

2001

FARAGÓ Tamás: Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – változatok John Hajnal téziseire. 19–63.

KEMÉNYFI Róbert: A mérés lehetőségei az etnikai, vallási és a nemzetiségi kisebbség fogalmában. 65–77.

VÉKONY Gábor: Népesedési viszonyok az Árpád-korban. 81–103.

KUBINYI András: A késő-középkori Magyarország történeti demográfiai problémái. 105–119.

KOVÁTS Zoltán: A Kárpát-medence népesedési viszonyainak alakulása (900–1870). 121–127.

- H. NÉMETH István: Háború és népesség a kora újkori Magyarországon (16–17. század). 129–141.
- DÁNYI Dezső: Somogy megye népessége a 18. század második felében a lélekösszeírások tükrében. 143–192.
- ŐRI Péter: A természetes szaporodás alakulása és helyi változatai a 18. századi Magyarországon. 193–222.
- BENDA Gyula: Keszthely – egy monografikus társadalomtörténeti kutatás demográfiai tanulságai. 223–249.
- DÖVÉNYI Zoltán: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. 251–264.
- POZSGAI Péter: Család- és háztartásciklusok vizsgálatának eredményei a történeti demográfiai kutatásokban. 265–281.
- HABLICSEK László: Népességreprodukció: múlt és jövő. 285–303.
- DARÓCZI Etelka: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. 305–326.
- TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándormozgalom szerepe a népességfejlődésben. 327–341.
- SZARKA László: A kisebbségi magyar közösségek fejlődési feltételei Trianon után. 343–351.
- GYURGYÍK László: A (cseh)szlovákiai magyarság lélekszámának és településszerkezetének alakulása (1918–2000). 353–370.
- SEBŐK László: Trianon hatása a jugoszláviai magyar kisebbség demográfiai alakulására. 371–388.
- STARK Tamás: Háborús népességmozgás a Kárpát-medencében (1938–1948). 389–411.
- KARASSZON Dénes: Demográfiai mutatóink történelmünk korszakai szerinti ingadozása – orvostörténelmi megvilágításban. 415–422.
- KAPRONCZAY Károly: Népesség – járványok. 423–431.
- MOHOS Márta: A demográfiai magatartás alakulása a XIX–XX. század fordulóján. Anya-, csecsemő- és gyermekvédelem. 433–443.
- STRAUB Ilona: A közegészségügyi-járványügyi struktúra és a járványügyi helyzet változása Magyarországon Trianontól napjainkig. 445–457.
- GÁRDOS Éva – JOUBERT Kálmán: A csecsemőhalandóság és az anyai halálozások alakulása századunkban. 459–479.
- EIBEN Ottó: A magyar gyermekek biológiai állapota a XX. században. 481–502.
- JOUBERT Kálmán – GYENIS Gyula: A fiatal felnőttek biológiai állapota a sorkötelesek és az egyetemi hallgatók adatainak tükrében. 503–526.

2002

- FARAGÓ Tamás: II. József népszámlálása Borsod megyében (1786). 7–38.

- ŐRI Péter: Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I. 39–73.
- VERES Valér: Adalékok Erdély 18. századi népessége etnikai összetételének kérdéséhez. 75–108.
- BENDA Gyula: A háztartások nagysága és szerkezete Keszthelyen 1757–1851. 109–141.
- ELTER András: A házasságkötések demográfiája Dunabogdányban az anyakönyvek tükrében 1724–1895. 143–199.
- SEBESTÉNY István: Tiszabó történeti demográfiája a helyi katolikus anyakönyvek számítógépes feldolgozása alapján (1737–1799). 201–248.
- FARAGÓ Tamás: Adalékok a történeti demográfiai kutatások nemzetközi áttekintéséhez I. (Svédország, Közép-Európa, Németország). 249–297.
- ŐRI Péter: A történeti demográfia Franciaországban. 299–318.

2003

- O. G. Eiben – C. G. N. Mascie-Taylor: The age at menarche and the social status of the family. 5–31.
- FARAGÓ Tamás: Borsod megye 1786–1787. évi népszámlálásának forráskritikai elemzése. 33–87.
- ŐRI Péter: Demográfia elméletben és gyakorlatban. II. József népszámlálása Magyarországon II. 89–127.
- FARAGÓ Tamás: Az északkeleti Felvidék települései II. József népszámlálásának tükrében. (Kísérlet a régió statisztikai leírására.) 129–177.
- KOLTAI Gábor: Óriszentpéter népesedési viszonyai 1784–1895. A református egyházközség családrekonstrukciója. 179–235.
- PAKOT Levente: Szentegyhászfalu népessége, 1728–1914. 237–270.
- BUSKÓ Tibor László: A hosszú távú demográfiai vizsgálat angol modellje. 271–295.
- SOHAJDA Ferenc: A hosszú távú demográfiai vizsgálat francia modellje. 297–315.
- BUSKÓ Tibor László: A magyarországi városmonográfiák történeti demográfijáról. 317–342.

SZERZŐINKNEK

A kéziratokat Microsoft Word programban kettes sorközzel gépelve, szerkesztetlenül kérjük, nyomtatva és lemezen, az ábrákat és táblákat az eredeti programban (lehetőleg Word vagy Excel), szerkeszthető változatban is. Kérjük ne alkalmazzanak gépi szóelválasztást.

A kéziratokat a szerkesztőség címére küldjék: Óri Péter, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1149 Budapest, Angol utca 77. tel.: 251 0288/117, fax: 383 3111, e-mail: oripeter@mailop.ksh.hu

A kéziratához kérünk egy-két oldal terjedelmű, magyar nyelvű összefoglalót. Ebben röviden ismertessék kérdésfeltevésüket, főbb eredményeiket és hivatkozzanak fontosabb táblázataik, térképeik, mellékleteik számára is.

Formai ajánlások

1. A szöveget lehetőleg harmadik személyben írják. Kivéve, ha valakinek köszönetet mondanak átengedett információért vagy egyéb segítségért.
2. Helykímélés céljából ajánlott a szövegközi jegyzetek használata, mely a szerző(k) vezetéknevét, a kiadás évét, esetenként a hivatkozott oldalszámot tartalmazhatja. Azonos szerző ugyanazon évben megjelent hivatkozását kurrens betűkkel különböztethetik meg.

Pl. (Dányi 1991a)

(Andorka 1992, 25–27)

3. Háromnál több szerző, illetőleg magyarázó szöveg esetén használjanak lábjegyzetet. Hivatkozásnál azonban itt is tartsák magukat a szerző vezetékneve, a kiadás évszáma, az oldalszám feltüntetésének elvéhez.
4. A szövegközi rövid hivatkozások feloldását az irodalomjegyzékben végezzék el. Ennek főbb formai megoldását az alábbiakban adjuk meg.

Könyvek: Livi-Bacci, Massimo 1999. *A világ népességének rövid története.* Osiris, Budapest

Tanulmányok konferencia vagy gyűjteményes kötetben: Dányi Dezső 1998. Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. In Illés Sándor–Tóth Pál Péter (szerk.) *Migráció. Tanulmánygyűjtemény I.* KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 87–114.

Folyóiratok: Dányi Dezső 1977. Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. *Demográfia* 20. 1. sz. 56–87.

Kéziratok: Husz Ildikó: Háztartás- és családszerkezet Zsámbékon a 18–19. században. *Kézirat*

5. A jegyzetekben hivatkozott levéltári források rövidítéseinek feloldását – esetleg az átnézett/felhasznált levéltári fondok felsorolásával együtt – az irodalomjegyzék előtt sorolják fel.
6. Táblázatokat, ábrákat, térképeket szöveg közben is elhelyezhetnek, de terjedelmesebb adathalmaz esetén tegyék azt függelékbe. Mindegyiket lásd el címmel, számmal, forrásmegjelöléssel. Indexek, százalékos adatok esetén jelezzék az alapul szolgáló esetszámot.